

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

8 STAGNATIE, CRISES EN HERSTEL (1420-1536)

8.1 INLEIDING

De ontwikkeling van het aantal morgens landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in 1365-1538, zoals weergegeven in figuur 6.1, wekt de indruk dat er wat betreft de grondverwerving omstreeks 1420 een periode van stilstand intrad die aanhield tot aan het einde van de onderzochte periode. Eerst in de jaren 1530 is er weer een toename van het landbezit zichtbaar. Afgaand op de historiografie is stilstand misschien ook een passende typering voor de lange bestuursperiode van landcommandeur Herman van Keppel (1421-1442). Er is weinig over hem geschreven. Mol noemt Van Keppel niet in zijn weergave van de aanhangers van de observantiebeweging in het Duitse Huis.¹ Hij beschouwt de welvarende situatie waarin Van Keppel het Duitse Huis achterliet bij zijn overlijden dan ook niet alleen als de verdienste van deze landcommandeur, maar 'ook-of mogelijk nog meer' als die van de eerdere ambitieuze landcommandeurs tot aan Johan van de Zande.² Een hevige machtsstrijd die het Duitse Huis halverwege de vijftiende eeuw verscheurde, ontstond volgens Mol na de dood van Van Keppel.³

De jaren 1421-1442 lijken dus een tussenperiode te hebben gevormd, maar hoe die er precies uitzag is onduidelijk. Helder is dat materiële groei en religieuze bloei tot en met het landcommandeurschap van Johan van de Zande hand in hand gingen en dat daarvan omstreeks 1450 geen sprake meer was. In de eerstvolgende paragraaf 8.2 probeer ik derhalve te onderzoeken in hoeverre zich een stagnatie in de aanwas van bezit voordeed tijdens het landcommandeurschap van Herman van Keppel. Na een inventarisatie van de goederenverwerving destijds, vlieg ik dit thema aan vanuit het religieuze leven in het Duitse Huis en vervolgens vanuit de verwevenheid tussen spanningen in de balije en politieke ontwikkelingen in de regio.

Vervolgens daal ik in paragraaf 8.3 af naar het diepste dal uit de middeleeuwse geschiedenis van het Duitse Huis. Deze periode halverwege de vijftiende eeuw heeft de aandacht van verschillende onderzoekers getrokken.⁴ Hun visies zijn niet eensluidend. De Geer

1 Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

2 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 206-207.

3 Ibidem.

4 Ibidem; F. Meijer, *De Broedertwist. Een internationaal opvolgingsconflict in nationaal perspectief. De balije Utrecht der Ridderlijke Duitse Orde in het midden van de vijftiende eeuw* (scriptie Rijksuniversiteit Groningen 1998); Idem, '“Pruyscher saken”. Utrechtse Duitse Orde-ridders en Pruisen', in: D.E.H. de Boer, G. Gleba en R Holbach ed., *...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung...* (Oldenburg 2011) 241-270; A. Reijmers, 'Weest ridder'; Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge' (1937); De Geer, *Archieven I*, LIV-LV, LXXX-XCI.

blijft dicht bij de door hem uitgegeven bronnen, waardoor hij de conflicten in de balije Utrecht voorstelt als interne ontwikkelingen zonder al te veel relaties met de buitenwereld. De vlucht van landcommandeur Dirk van Enghuizen in 1455 wijt hij bijvoorbeeld, naar een letterlijke overname uit een verslag door broeder Sweder Cobbing, aan een 'ruwe, wilde hoop' die naar het Duitse Huis optrok in het kader van een volksopstand tegen de omstreden bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt, maar mogelijke relaties tussen deze aanval en de positie van de broeders in de Utrechtse politiek worden niet gelegd.⁵

Reese daarentegen interpreteert in zijn uitvoerige artikel uit 1937 vrijwel alle tekenen van verval als noodlottige gevolgen van de machtsuitbreiding van de Franse Bourgondiërs in de Nederlanden ten koste van de Utrechtse provincie van de Duitse Orde. Hij beschouwt dit als illustratief voor de desintegratie van de voorheen 'gesamtdeutsche' positie van de Nederlandse gebieden in het Duitse Rijk. Het lange termijn-perspectief en het abstractieniveau van deze verklaring spreken op het eerste gezicht misschien aan, maar vormen bij nadere beschouwing juist de tekortkoming. Als lid van een commissie die de bezetting van België en Nederland moest voorbereiden zocht Reese naar een gemeenschappelijk verleden dat een inlijving bij het Derde Rijk als een 'hereniging' moest legitimeren.⁶ Het artikel van deze *Westforscher* is daarom doorspekt met finalistische opvattingen die de centrale these moeten ondersteunen. Zo zouden de stellingnames van landcommandeurs in regionale politieke conflicten tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw reeds de 'ersten Schritte zu einem Verzicht auf jene überterritoriale Haltung' zijn, die uiteindelijk resulteerden in een onderwerping aan de Bourgondiërs.⁷ De banden met territoriale landsheren waren echter zo oud als het Duitse Huis zelf. Bovendien laten de bloeiperiode van de balije Utrecht en de regelmatige uitzending van broeders naar Pruisen en Lijfland in de decennia rond 1400 zien dat er van een geleidelijk afscheidingsproces of een langzame ondergang in het geheel geen sprake was. De waarde van Reeses artikel beperkt zich derhalve tot het belang dat hij benadrukt van het verband tussen de vijftiende-eeuwse crises in de balije en regionale politieke strijd. Deze causaliteit behoeft een neutralere analyse. Ik begin paragraaf 8.3 daarom met de verwevenheid tussen de partijconflicten in het Sticht en in de balije na het overlijden van landcommandeur Herman van Keppel in 1442 tot aan het einde van het Utrechts Schisma in 1449. Dit is de eerste crisis die ik behandel.

Voor de tweede crisis baseer ik me grotendeels op het onderzoek van Mol, waarin hij de opvolgingsstrijd in de balije Utrecht in 1443-1469 in verband brengt met de neergang van de Duitse ordetak in Pruisen.⁸ De doctoraalscriptie van Brouwer over het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in het Kromme Rijngebied geeft aanleiding voor het belichten van een derde crisis. De auteur wijst op een spectaculaire daling van de pachtinkomsten vanaf omstreeks 1415.⁹ Deze waarneming roept de vraag op in hoeverre economische omstandigheden de interne verhoudingen in de balije op scherp zetten. Ik voeg daarom aan mijn analyse de invloed van crisis in de landbouw op de verhoudingen in de balije toe.

5 De Geer, *Archieven I*, LXXXIV-LXXXV, nr. 379.

6 Beyen, 'Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme', 53.

7 Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge', 233, 249.

8 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?'.
 9 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 44-50.

Wanneer deze ‘perfecte storm’ van crises ging liggen en er een nieuwe fase van bezitsgroei ontstond, is niet duidelijk af te lezen aan de staafdiagrammen in figuur 6.1. De groei is weliswaar duidelijk zichtbaar in de jaren 1530, maar uit het pachtboek van 1494 blijkt reeds een lichte toename van het landbezit in Holland. De weg naar boven kan reeds in de voorgaande decennia zijn ingezet, door toedoen van de doortastende landcommandeur Johan van Drongelen (1469-1492). Onder zijn leiding werd de balije een instituut met hoog verzorgingsniveau voor een beperkt aantal broeders.¹⁰ Uit het onderzoek van Rombert Stapel komt een bredere hervormingsagenda naar voren. Stapel laat zien dat onder Van Drongelen in interieuren van godshuizen in de balije werd geïnvesteerd en er bovendien energie gestoken is in de vervaardiging van een kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde en de balije.¹¹ Vanuit het perspectief van deze hervormingen poog ik in paragraaf 8.4 de ontwikkeling van het goederenbezit tot aan 1536 te volgen en te verklaren.

8.2 STAGNATIE

EINDE AAN DE GROEI

Gedurende het ruim twintig jaar lange bewind van landcommandeur Herman van Keppel (1421-1442) werd nog altijd land verworven, maar dit gebeurde op kleinere schaal dan tijdens zijn voorganger Johan van de Zande. Er kwamen in deze periode veelal kleine stukken grond bij op plaatsen nabij bestaand bezit ten zuidwesten van de stad en in het Kromme Rijngebied. In 1423 bijvoorbeeld verkochten priester Willem van Weede en zijn zus Alijd 4,5 morgen land te Waaien bij Houten.¹² Daarnaast breidden de broeders hun landbezit bij Alphen uit. Ze kochten er in 1438 twee percelen van respectievelijk twee en drie morgen en in 1440 kwam er nog 6,5 morgen bij.¹³ De grootste transactie was de aankoop van ruim 34 morgen land op de Stadsweide door het Duitse Huis in 1432. De stad Utrecht was de verkopende partij.¹⁴

De ten opzichte van de voorgaande decennia beperkte grondverwerving vertelt echter niet het hele verhaal. Veruit de grootste investering in deze periode was namelijk de aankoop van de commanderij Dieren. Sinds de stichtingsdotaties door graaf Adolf van Berg en Sweder I van Dingden in 1218-1219 vanuit Damiate tijdens de vijfde kruistocht viel die commanderij onder het ordedistrict van Koblenz. Dat stond, vermoedelijk door toedoen van hoogmeester Werner von Orseln (1324-1330), niet onder het gezag van de Duitsmeester, maar was een van de kamerbalijen van de hoogmeester.¹⁵ Omstreeks 1410 kwam de balije Koblenz in een negatieve financiële spiraal terecht.¹⁶ Vanwege deze schulden crisis verkocht hoogmeester Michael Kuchmeister in 1420 de commanderij Dieren aan de balije

¹⁰ Mol, ‘Een toevluchtsoord voor de ‘arme’ adel’, 192-193, 203.

¹¹ Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 266-271.

¹² ARDOU, inv.nr. 666.2.

¹³ ARDOU, inv.nrs. 783, 785, 1276.

¹⁴ ARDOU, inv.nr. 946.

¹⁵ Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 143-149.

¹⁶ Van Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 215-221.

Biesen.¹⁷ Veertien jaar later, op 24 maart 1434, verkocht Biesen het voor 3750 rijns gulden aan de balije Utrecht. Er werd afgesproken dat landcommandeur Herman van Keppel 2000 rijns gulden in de eerstvolgende maand mei zou leveren op de geldwissel van Arnhem, Leiden, Den Bosch of een andere plaats die de landcommandeur van Biesen geschikt achtte. De rest bestond hoofdzakelijk uit de aflossing van verschillende schulden die Biesen nog had openstaan. Die werden in de prijs verrekend.¹⁸ Zoals het Duitse Huis van Utrecht in 1328 de goederen van het kapittel in Tiel kocht om daar een commanderij te stichten, zo betaalde de landcommanderij ook in 1434 de rekening. Een administratief onderscheid tussen de balije en het convent werd niet gemaakt. In de 'Rekening des lantkompturs van Utrecht vanden huse to Utrecht ende van der alinger balien van Utrecht' uit 1433-1434 staat, tussen de uitgaven aan de keuken en aan paarden, dat er 2150 rijns gulden was betaald voor de hof te Dieren.

Het duurde meerdere decennia voordat de broeders van Utrecht hun goederenbezit weer uitbreidden, op kleine schaal. Tot en met de jaren 1460 kon ik slechts enkele transacties vinden. In 1453 kochten ze een morgen land te Alphen.¹⁹ Van meer betekenis was dat ze in 1445 samen met het kapittel van Sint Pieter, de Sint Servaasabdij en de pastoors van de Klaaskerk een molen lieten bouwen aan de oostzijde van de Vaartse Rijn.²⁰ De kosten gingen voor de baten uit. In 1449 verhuurden de broeders de molen op de Rijn en de hoge windmolen voor respectievelijk vijftien en zestien kromstaarten per week, dus in totaal 1612 kromstaarten per jaar.²¹ Deze zilveren munt had een lage waarde. Mogelijk betrof het de Vlaamse kromstaart, die sinds 1430 niet meer werd geslagen en vervolgens veel gebruikt werd als rekenmunt met een waarde van 1/30^e rijns gulden. Andere regionaal gangbare munten die nog wel in productie waren, benaderden deze koers aanvankelijk, maar devalueerden sterk. Anno 1445 gingen er vijftig Gelderse kromstaarten in een rijns gulden. Ook de door bisschop Rudolf van Diepholt (1423-1455) in Deventer geslagen kromstaart zakte in waarde weg ten opzichte van de Vlaamse standaard, maar minder sterk dan de Gelderse evenknie.²² Uitgaande van deze bandbreedte, brachten de molens jaarlijks zo'n 32 à 53 rijns gulden op. Ter vergelijking: tien morgen land op de Stadsweide gaven de broeders in 1449 volgens het pachtboek uit dat jaar voor tien rijns gulden per jaar in tijdpacht uit.²³ De bouw en koop van molens door het Duitse Huis waren kortom kostbare investeringen die stapsgewijs of in samenwerking met andere partijen geschieden en die zich in hoge huursommen konden uitbetalen.

Zowel de grondaankoop als de molenbouw vormde in zekere zin de afronding van een eerder ingezet verwervingsproces. De morgen land te Alphen volgde immers op een reeks grotere aankopen ter plaatse in de voorgaande decennia. De molen verving mogelijk een voorganger, want in het pachtboek van 1426 komt, naast de molens bij het oude

17 De Geer, *Archieven*, nr. 477.

18 Ibidem, nr. 479.

19 ARDOU, inv.nr. 1277.

20 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 617-618.

21 ARDOU, inv.nr. 880.13.

22 H.E. van Gelder, 'Oostnederlands geld omstreeks 1400', in: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 67 (Amsterdam 1980) 45-66, aldaar 54-62.

23 ARDOU, inv.nr. 880.13.

Duitse Huis en de hoge windmolen buiten de Tolsteegpoorten die de landcommanderij in de decennia rond 1400 stapsgewijs had gekocht, een molen op de Rijn voor.²⁴ In een rekening van de schaffenaar uit 1438 is weliswaar sprake van inkomsten uit 'onze twee molens', maar komt daarnaast nog 'de kleine windmolen' voor.²⁵ Er stond dus vóór 1445 al een molen. De uiterst beperkte goederenverwerving door het Utrechtse huis kan goed hebben samengehangen met de kostbare aankoop van de commanderij Dieren in 1434. Deze aankoop kan echter niet verklaren waarom de stagnatie reeds in de jaren 1420 inzette en tot en met de jaren 1460 aanhield. In de volgende paragrafen ga ik op zoek naar de overige factoren die aan de beperkte goederenverwerving ten grondslag gelegen kunnen hebben.

DE LAATSTE OBSERVANTEN

Omdat de vroege verspreiding van het observantisme in de balije Utrecht tot een bezits-expansie van het Duitse Huis te Utrecht leidde, ligt de vraag voor de hand in hoeverre het einde van de groei na 1420 werd veroorzaakt door religieus verval. Hoe was het met het geestelijk erfgoed van de vroege observanten binnen de balije Utrecht gesteld en had dit een uitwerking op de goederenverwerving?

Er zijn verschillende factoren te bedenken die het geestelijk leven geschaad kunnen hebben. In de eerste plaats had het Duitse Huis sinds het wegvallen van de Pruisenreizen geen binding meer met pelgrimage-expedities die populair waren onder de regionale ridderschap. De tochten maakten in zekere zin plaats voor een groeiend aantal bedevaarten naar Jeruzalem.²⁶ Zo ging de Gelderse hertog Arnold van Egmont niet naar Pruisen, zoals hertog Willem I veelvuldig had gedaan, maar toog hij in 1450-1452 naar Jeruzalem en nam hij daarbij een priester mee die een spiritueel reisverslag opstelde.²⁷ In Utrecht richtten zeventien aanzienlijke plaatselijke pelgrims in 1394 een Jeruzalembroederschap op.²⁸ Het Duitse Huis positioneerde zich kennelijk niet als het aangewezen instituut voor deze doelgroep. Dat was ook niet vanzelfsprekend, omdat de orde geen connectie meer had met expedities naar het Heilige Land.

Dit raakt aan de tweede denkbare factor. Gedurende de vijftiende eeuw werd een groot aantal religieuze leefgemeenschappen opgericht, waaronder huizen van de derde orde van Sint-Franciscus en reguliere kanunniken en kanunnikessen. De religieuze hervorming die in de balije Utrecht was doorgevoerd, was niet langer vooruitstrevend. Voor een geestelijk verval in het Duitse Huis door dit 'concurrentiemodel' zijn echter geen sterke bewijzen te vinden. De signalen wijzen juist de andere kant op. Landcommandeur Van Keppel vaardigde bijvoorbeeld in 1440 met de andere leden van het convent privileges uit voor het in oprichting zijnde vrouwenklooster Sint Hiëronymus, ook wel het klooster Roma gehe-

²⁴ ARDOU, inv.nr. 88o.8.

²⁵ ARDOU, inv.nr. 647, fol. 4r-v.

²⁶ Janse, *Ridderschap in Holland*, 332; J. van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: Devotion and pilgrimage in the Netherlands* (Leiden en Boston 2003) 36-80, 253-307.

²⁷ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 75H36; G. Nijsten, ' "Vanden gestant des Heiligen Landes". Op zoek naar een vijftiende-eeuwse auteur en zijn publiek', in: P. Bange en P.M.J.C. de Kort ed., *Die fonteyn der ewiger wijsheit* (Nijmegen 1989) 82-96.

²⁸ J.W.C. van Campen, 'De Utrechtsche Jeruzalembroederschap', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1935) 52-89.

ten, ter ondersteuning van de stichting van een kapel en kerkhof op het Rapenburg in Leiden.²⁹ De zusters kregen acht jaar later toestemming om de regel van Augustinus aan te nemen.³⁰ Zo droeg het Duitse Huis bij aan de oprichting van een convent dat op de leest van de moderne devoten was geschoeid.

Ten derde kan het religieuze profiel van het Duitse Huis in het Utrechtse kloosterlandschap zijn aangetast door de verzwakking van het netwerk van Utrechtse devoten waarmee het verbonden was. In 1415 werden aanhangers van de factie der Lokhorsten uit de stad verbannen, nadat zij twee jaar eerder de rivaliserende partij van de Lichtenbergers de stad hadden uitgezet. Onder meer Herman van Lokhorst, die als domdeken een prominente aanhanger van de observantenbeweging was en het Duitse Huis met land had begunstigd, behoorde tot de bannelingen.³¹ Met de familie Lichtenberg sloten de broeders geen enkele goederentransactie. Verder telde dat in 1423 bisschop Frederik van Blankenheim overleed. Daarmee viel nog een belangrijke bevorderaar van de nieuwe religiositeit en ondersteuner van het Duitse Huis weg.

Ik zal nog nader ingaan op de relatie tussen Utrechtse politieke ontwikkelingen en het ontstaan van tweespalt in de balije, die na de dood van Van Keppel in 1442 escaleerde. Voor nu is het echter van belang om vast te stellen dat het verlies aan politieke invloed van de Utrechtse devoten het religieuze leven in het Duitse Huis en de binding met de stedelijke samenleving onder Van Keppel allerm minst verzwakte. Volgens de baliyekroniek liet deze landcommandeur in de kapel een stenen doksaal bouwen en kocht hij 'dat schoen silveren' Mariabeeld.³² Kenmerkend voor zijn bestuursperiode is een bloeiende memorietraditie, waarbij de broeders niet enkel voor de zielen van overleden broeders en de voornaamste begunstigers baden, maar ook voor die van kleinere weldoeners uit het lokale patriciaat. Zo bevond zich in het koor van de kapel het graf van een zekere Elisabeth, die op 6 mei 1432 was overleden. Haar echtgenoot Mathijs Gerritsz Pot werd er na zijn overlijden twee jaar later bijgezet. Hun grafsteden waren voorzien van de aansporing om voor de ziel van de overledene te bidden.³³ Mathijs was geen broeder. Zijn naam komt in een bron uit 1397 voor als kerkmeester van de Buurkerk.³⁴ Zeven jaar later moest hij ter verzoening in een conflict over landbezit een bedevaart naar de Cunerakerk in Rhenen maken.³⁵ In 1413 en 1423 was hij schepen van de stad.³⁶ In 1433 verklaarde hij dat noch zijn erfgenamen, noch hijzelf aanspraak maakten op zeven vierdelen land op de Stadsweide die hij eertijds van de stad had gekocht, omdat hij dat namens het Duitse Huis had gedaan.³⁷ Dit kan enkel het reeds genoemde land betreffen dat het Duitse Huis aan het begin van

29 ARDOU, inv.nr. 2001.

30 K. Goudriaan, 'De observantie van de conversinnen van Sint-Augustinus', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme*, 167-211, aldaar 184-185.

31 J. Smithuis, 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 241-253, aldaar 243; Schmedding, *De regering van Frederik van Blankenheim*, 91-105.

32 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 10v.

33 Wildeman, 'Grafchriften in de voormalige kapel van het Duitse Huis te Utrecht', 428-429.

34 HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1527 (toegang 701), inv.nr. 519.

35 HUA, Heerlijkheid Montfoort (toegang 209), inv.nr. 169.

36 HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nr. 1111.1-2; J. van de Water, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heeren Staten 's lands van Utrecht* III (Utrecht 1729) 116.

37 ARDOU, inv.nr. 946.10.

een langdurige koopcampagne in 1397 had verworven, omdat de orde er geen ander land van vergelijkbare grootte in de buurt had liggen. Het lijkt er aldus op dat Mathijs als rentmeester in dienst van het Duitse Huis heeft gestaan voordat hij elders in de stad carrière zou maken. Op zijn oude dag nam hij de mogelijke twijfel over de erfenis van de goederen die hij als leek voor de orde had verworven weg en kreeg hij met zijn vrouw een graf in de kapel van het Duitse Huis.

Mathijs Pot was niet de enige schepen die door de broeders werd herdacht. In de genoemde bron uit 1413 wordt ook Hendrik de Witte als schepen genoemd. Hij schonk in 1430 met zijn zus jonkvrouw Elburg renten uit goederen te Oostraven, Galecop en Overlangbroek aan het Duitse Huis, opdat het convent jaarlijks op Aswoensdag de zielen van de schenkers en hun voorouders zou herdenken. De kerkmeesters van de Buurkerk dienden de rente elk jaar aan het Duitse Huis over te dragen.³⁸ Dat deden ze in 1531 nog.³⁹ Eerder in 1430 doneerden Arnoud en Jacob van Amerongen als executeurs testamentair van hun vader Folprecht een jaarlijkse rente van tweeënhalve kroon om wijn van aan te schaffen ter memorie van Folprechts vader, die in het Duitse Huis begraven lag.⁴⁰ Het zou kunnen gaan om Dirk van Amerongen, die als broeder in een rekening van het huis Ootmarsum uit 1405 voorkomt.⁴¹ In 1441 vermaakte een zekere Jan Simonsz voor het gerecht van Delft een rente aan een kapelanie ofwel vicarie in de kapel van het Duitse Huis van Utrecht. De broeders verkochten de rente aan het Delftse leprozenhuis van Sint Lazarus.⁴² Vermoedelijk ontbreekt deze oorkonde daarom in de archiefcollectie van de balije Utrecht. Het is zeer goed mogelijk dat de kapel meer vicarieën heeft geteld waarvan de sporen zijn gewist.

Deze gebedsactiviteiten waren het terrein van de priesterbroeders. Het is daarom niet verwonderlijk dat het observantiestreven niet enkel bij de landcommandeur, maar vooral bij hen aanwijsbaar is. In 1439 kreeg Dirk van Dijk dispensatie voor een overstap van de kartuizers van Monnikhuizen naar het Duitse Huis van Utrecht.⁴³ Hij werd in 1451 als pastoor van Valkenburg aangesteld.⁴⁴ Dat de verplaatsing naar een minder strenge orde bij uitzondering werd toegestaan, duidt erop dat het religieuze leven in het Duitse Huis niet in verval was en dat de kartuizers en het Duitse Huis nog altijd warme relaties met elkaar onderhielden. Een ander voorbeeld in dit kader is de betaling van ruim tien oude schilden in 1438 door de Utrechtse kartuizers van het klooster Nieuwlicht aan het Duitse Huis vanwege broeder Bartholomeus van Groenevelt, met de aantekening dat 'dyt en sallmen nyet mer keren want he is doet'.⁴⁵ Het feit dat deze rente aan een specifieke broeder gekoppeld was, doet vermoeden dat hij was overgestapt en de inkomsten uit zijn prebende had meegenomen. Zeker is dat echter allerm minst. Een volledige dekking van zijn verblijfskosten was het in elk geval niet, want in de rekeningen van de Leidse priestercommanderij vanaf

³⁸ De Geer, *Archieven*, nr. 350; ARDOU, inv.nr. 1039.

³⁹ ARDOU, inv.nr. 880.24.

⁴⁰ De Geer, *Archieven*, nr. 349.

⁴¹ ARDOU, inv.nr. 2298.

⁴² Stadsarchief Delft, Archief van het leprooshuis (toegang 446), inv.nrs. 1070-1071.

⁴³ ARDOU, inv.nr. 310.

⁴⁴ ARDOU, inv.nr. 1932.

⁴⁵ ARDOU, inv.nr. 647, fol. 5r.

1425/1426 wordt voor Bartholomeus jaarlijks een uitkering vermeld.⁴⁶ Indien hij van orde was geruild, dan moet dat dus vóór 1425 zijn gebeurd.

Andersom, van het Duitse Huis naar Nieuwlicht, was de stap in de loopban van Jan Vos. In 1431 was hij nog schaffenaar van de Utrechtse landcommanderij.⁴⁷ De kartuis Nieuwlicht was toen grotendeels verlaten, omdat het merendeel van de bewoners was verbannen vanwege hun trouw aan de paus in het Utrechts Schisma. Pas in de zomer van 1432 konden ze weer terugkeren. Van de zestien geprofeste monniken kwamen er vermoedelijk vijf terug. Jan Taets en Nicolaas Coster bleven bijvoorbeeld in de kloosters te Antwerpen en Amsterdam die hen hadden opgevangen.⁴⁸ Vermoedelijk is Jan Vos kort hierna, toen duidelijk was dat er een cel onbezet bleef, naar Nieuwlicht overgegaan. Hij was er in 1437 procurator, een functie die vergelijkbaar was met de schaffenaar van het Duitse Huis.⁴⁹

In 1441 werd Jan Vos aangesteld als prior van het kartuizer klooster Genadedal te Brugge. Vermoedelijk rond die tijd bestelde hij een zelfportret bij het atelier van Jan van Eyck. Deze meesterschilder overleed in juli van dat jaar en kan het dus niet eigenhandig hebben voltooid. Op dit schilderij *De Madonna van Jan Vos* (afbeelding 8.1) knielt Jan Vos voor de Madonna met kind. De moeder Gods is patrones van zowel de Duitse Orde als de kartuizers. Aan haar linkerhand staat Elisabeth van Thüringen, de tweede beschermheilige van de Duitse Orde. Ter rechterzijde van Maria staat de heilige Barbara van Nicomedië, die in de kartuizerorde werd vereerd. In het kartuizerklooster Nieuwlicht was een altaar aan haar gewijd. Jan Vos bevond zich nu aan haar zijde. Het schilderij verbeeldt krachtig dat zijn overstap geen breuk met zijn verleden was, maar een vervolg op een biddend leven dat hij in het Duitse Huis reeds leefde. Toen Jan Vos in 1450 weer naar Nieuwlicht terugkeerde om daar prior te worden, liet hij schilder Petrus Christus een sterk overeenkomend schilderij maken. Er zijn echter twee grote verschillen tussen de twee werken. Ten eerste is het formaat van het latere schilderij zeer klein (20 x 14 cm). Dit was duidelijk een *Andachtsbild*, bedoeld voor privédevotie. Ten tweede verdween Elisabeth van Thüringen van het schilderij. Kennelijk had Jan Vos er bij zijn persoonlijke gebeden geen behoefte (meer) aan telkens aan zijn voorgeschiedenis bij het Duitse Huis herinnerd te worden. Hij overleed als kartuizer in Nieuwlicht in 1462.⁵⁰

Het is duidelijk dat de religiositeit aan het Duitse Huis gedurende de hele bestuursperiode van Herman van Keppel onverminderd levendig was. Hoewel dit niet resulteerde in de verwerving van land, trok het wel diverse andere schenkingen aan die verband hielden met de biddende taakstelling van de orde. De stagnatie van de grondverwerving in deze periode kan niet aan een geleidelijk dovend observantisme worden toegeschreven, maar lijkt vooral het gevolg geweest te zijn van de kostbare aankoop van de commanderij Dieren en investeringen in de inboedel van de kapel. Na de dood van de landcommandeur in 1442 ontbreekt van een bloeiend religieus leven echter ieder spoor. Er zijn voor de tijd tot in de jaren 1460 geen memorieschenkingen, bouwactiviteiten in de kerk of andersoortige

⁴⁶ ARDOU, inv.nr. 2047; Loopstra, 'De Leidse commanderij', 51.

⁴⁷ De Geer, *Archieven*, nr. 581.

⁴⁸ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser*, 36-39.

⁴⁹ R. de Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken. Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)* (proefschrift Universiteit Utrecht 2015) 176 n.780; De Latijnse benaming voor schaffenaar was procurator.

⁵⁰ Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, 176-179; H.J.J. Scholtens, 'Jan van Eyck's "H. Maagd met den Kartuizer" en de Exeter-Madonna te Berlijn', *Oud-Holland* 55 (1938) 49-62; Koopstra, 'Weest ritter', 55.

Afb. 8.1 De Madonna van Jan Vos (ook bekend als Rothschild Madonna), vervaardigd in ca. 1441-1443 door Jan van Eyck en/of zijn werkplaats. Deze afbeelding is overgenomen uit Wikimedia Commons. Het originele werk bevindt zich in: New York, The Frick Collection, accession number: 1954.1.161.

ondernemingen met een religieus karakter bekend. Daarentegen is er wel een bericht van de kardinaal-legaat in Duitsland uit 1451 bewaard gebleven, waarin hij Gerard van Wesel vermaant terug te keren naar het Duitse Huis omdat hij zonder toestemming van landcommandeur Dirk van Enghuizen naar het karmelietenklooster in Haarlem was vertrokken.⁵¹ Alles wijst erop dat het landcommandeurschap van Herman van Keppel op religieus vlak hoofdzakelijk een continuering was van de tijd onder leiding van zijn voorgangers Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande.

VAN FRICTIE NAAR SCHISMA

Partijstrijd en daaruit voortvloeiende machtsgrepen kenmerkten de Utrechtse samenleving in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Deze complexe kluwen van wisselende partijsamenstellingen en hun conflicten in relatie tot ontwikkelingen in Holland en Gelre is

⁵¹ De Geer, *Archieven*, nr. 365.

het meest volledig en recent door Justine Smithuis ontward. Kortgezegd werd het stadsbestuur gedurende het eerste decennium van de eeuw gedomineerd door een factie die werd aangevoerd door leden van de familie Lichtenberg. De bisschop, Frederik van Blankenheim, steunde net als het stadsbestuur de graaf van Holland tijdens de Arkelse Oorlogen. Tegenstand in Utrecht kwam onder andere vanuit de familie Lokhorst, waardoor deze factie als geheel door historici de Lokhorsten is genoemd. Deze partij werd gesteund door de hertog van Gelre.⁵² Ook het Duitse Huis lijkt zich aanvankelijk bij deze groepering te hebben gevoegd. De broeders deden immers regelmatig zaken met de familie Lokhorst, zoals de aankoop van land in Jutphaas van de gebroeders Herman, Gijsbert en Jacob van Lokhorst in 1409. Van vriendschappelijke relaties tussen het Duitse Huis en de Lichtenbergers ontbreekt daarentegen elk spoor. Met Frederik van Blankenheim onderhielden de broeders echter ook goede relaties, zoals ik reeds uiteenzette. De bisschop, domdeken Herman van Lokhorst en de landcommandeur waren voornamelijk actoren in een netwerk van religieuze hervormers Utrecht. Ik denk derhalve dat de politieke verhoudingen in de stad in dit stadium niet dermate gepolariseerd waren dat er op alle terreinen een scheidslijn tussen twee partijen liep.

Ook in de balije Utrecht lijken er spanningen te zijn geweest die vooralsnog niet leidden tot een scheuring in twee kampen. Dit kan worden opgemaakt uit de handelingen van broeder Sweder Cobbing. Hij was afkomstig uit een Westfaals riddermatig geslacht met wortels in de omgeving van Münster en Coesfeld. Omstreeks 1400 trad hij in de Duitse Orde en vestigde hij zich in de commanderie Ootmarsum. Hoogstens enkele jaren daarvoor was die commanderie door de in 1396 aangetreden Duitsmeester Konrad von Egloffstein overgeheveld van de balije Utrecht naar de balije Westfalen.⁵³ Wellicht heeft de visitatie van de balije Utrecht in 1397 aan dit besluit bijgedragen.⁵⁴ Het is onduidelijk wat de toenmalige Utrechtse landcommandeur, Gerrit Splinter van der Enghe, hiervan vond en of zijn balije er iets voor terugkreeg. Von Egloffsteins opvolger, Dietrich von Weitershausen, verklaarde in 1417 dat de herindeling nodig was geweest om in het hoofdhuis van de balije Westfalen te Münster een volwaardig convent te kunnen onderhouden.⁵⁵ Het is goed voor te stellen dat Splinter van der Enghe zich in dit motief kon vinden. Hoe dan ook, Cobbing verklaarde later dat het huis Ootmarsum, terwijl hij daar nog verbleef, weer terugging naar de balije Utrecht. Kennelijk was de herindeling niet onomstreden. Cobbing werd vervolgens ergens tussen 1406 en 1411 landcommandeur in Münster. Vanuit die positie mocht hij in 1411 de voornoemde rekruteringscampagne in Utrecht houden ten behoeve van de uitzending van broeders naar Lijfland. Later zou Cobbing zich ontwikkelen tot een assertieve voorman van een pro-Gelderse partij in de balije, maar tot 1411 lijkt zijn verstandhouding met de Utrechtse landcommanderie niet vijandig te zijn geweest.

In 1413 joegen de Lokhorsten de Lichtenbergers de stad uit. Een kleine twee jaar later heroverden de Lichtenbergers de macht in de stad en werden de Lokhorsten verbannen.

52 Smithuis, 'Politiek en geweld', 243.

53 J.J. van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing van de Duitse Orde', in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet ed., *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 529-539, aldaar 530-533.

54 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen I*, nrs. 42-45.

55 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 530.

Deze escalatie hing samen met de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland. Na de dood van de Hollandse graaf Willem VI in 1417 ontvingen de Lokhorsten steun van Kabeljauwse aanhangers van Jan van Beieren en Gelderse troepen. De Lichtenbergers slaagden er echter in de Lokhorsten buiten de poorten te houden tot 1425.⁵⁶

Het is aannemelijk dat deze politiek-maatschappelijke polarisering ook een wig dreef tussen groepen in de balije Utrecht. Cobbing verzocht in 1417 de Duitsmeester te bevestigen dat de commanderij Ootmarsum door de vorige Duitsmeester was overgeheveld naar de balije Westfalen.⁵⁷ In 1419 blijkt Cobbing ineens landcommandeur van Utrecht te zijn.⁵⁸ Johan van de Zande werd huiscommandeur, waardoor hij in de praktijk dagelijks leiding gaf aan het convent wanneer de landcommandeur afwezig was.⁵⁹ Deze opmerkelijke bestuursovername moet wel verband houden met de tegenstellingen in het bisdom destijds. Dat Cobbing niet unaniem geliefd was in Utrecht, blijkt uit de tegen hem geuite beschuldiging dat hij de intredegelden uit de rekruteringscampagne van 1411 voor eigen gewin had gebruikt. De Utrechtse raad ging hier kennelijk in mee, want in 1421 moest Cobbing zich tegen de uitspraak van de raad verdedigen met een uiteenzetting over de rekrutering zoals die volgens hem was verlopen. Het jaar daarop verklaarden de broeders van het Duitse Huis te Utrecht en hun nieuwe landcommandeur Herman van Keppel dat Cobbing hun landcommanderij vrijwillig had verlaten, omdat 'die van Utricht scharp und ungünstich weren sunder syne schult'.⁶⁰ Er lijkt een verzoening te hebben plaatsgevonden. De bewoordingen over Cobbing zijn opvallend vriendelijk. Bovendien kreeg hij toestemming van de Utrechtse broeders om zich in de commanderij Tiel te vestigen. De keuze voor Van Keppel als landcommandeur lijkt een compromis. Voor de aanhangers van Cobbing kan het van belang zijn geweest dat Van Keppel uit een Gelders geslacht kwam en commandeur in Ootmarsum was geweest.⁶¹ De symphatisanten van Johan van de Zande vonden het mogelijk belangrijker dat Van Keppel het devote programma voortzette, zoals ik hiervoor reeds behandelde.⁶²

Wellicht was de rust in de balije wedergekeerd als de politieke twisten in Utrecht niet nog verder uit de hand waren gelopen na het overlijden van bisschop Frederik van Blankenheim in 1423. In het zogeheten Utrechts Schisma dat volgde, steunden de Lichtenbergers en een meerderheid van de Stichtse standen de bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt. De tegenpartij zette aanvankelijk in op Walraven van Meurs en vanaf 1425 op Zweder van Culemborg. In dat jaar werd Van Culemborg door paus Martinus V tot bisschop benoemd en vervolgens tijdens een intocht de stad binnengelaten. In zijn kielzog kwamen verbannen Lokhorsten mee. Reeds in mei 1426 zetten de Lichtenbergers hun vijanden, inclusief bisschop Van Culemborg, de stad weer uit en herstelden hun macht in het stadsbestuur. Van Diepholt werd in allerijl tot ruwaard van het Sticht benoemd.⁶³

⁵⁶ Smithuis, 'Politiek en geweld', 243.

⁵⁷ De Geer, *Archieven*, nr. 653.

⁵⁸ ARDOU, inv.nr. 2884.1.

⁵⁹ De Geer, *Archieven*, nrs. 579, 581; ARDOU, inv.nr. 727.2.

⁶⁰ Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 532-534; Het citaat is te vinden in: De Geer, *Archieven*, nr. 579.

⁶¹ Historisch Centrum Overijssel, Klooster St. Antonius te Albergen (toegang 0186), inv.nrs. 58-59.

⁶² Dit voerde ik reeds aan in: Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 534.

⁶³ Smithuis, 'Politiek en geweld', 243-244.

In de context van dit gewoel zijn de vele hiaten in het pachtboek van 1425 (zie figuur 6.1a en de toelichting daarbij) te plaatsen. De ontbrekende pachten betreffen hoofdzakelijk land in het Hollands-Stichtse grensgebied rond Schoonhoven. In 1424 beklaagde pachter Jacob Gerritsz zich erover dat bij hem thuis een bode van de landcommandeur was verschenen met een paard en de opdracht om mee te komen naar Langerak. Daar trof hij rentmeester Gerrit Taesz van het Duitse Huis te Utrecht 'drinkend en klinkend met de schout' aan. Jacob verantwoordde dat hij geen inkomsten had uit het land dat hij van de orde pachtte, omdat het graan dat erop groeide was verbrand en zijn broer Cornelis, aan wie hij het land in onderpacht had gegeven, gevangenzat in het Gelderse Hattem. Desondanks dwong Gerrit hem 24 schilden te overhandigen en stak die in eigen zak. Gerrit beloofde nog een korting op de nieuwe pacht te hanteren, maar kwam die afspraak niet na.⁶⁴ De opmerkingen over het verbrande koren en de gevangenschap van de landgebruiker in Gelre zijn illustrerend voor de verwoestingen die het Utrechtse platteland in de jaren 1420 troffen vanwege de oorlogshandelingen en rondtrekkende troepen uit Holland en Gelre destijds.⁶⁵

De gevolgen van deze ontwikkelingen op de verhoudingen in de balije Utrecht en de positie van Sweder Cobbing hierin worden duidelijk uit een terugblik die Cobbing in 1448 gaf. Uiteraard is dit geen neutrale kijk op de zaak, maar het mag worden aangenomen dat Cobbing juist weergaf wie er tot zijn partij kon worden gerekend en wie tot de tegenpartij behoorden. Cobbing stelde dat Van Keppel partij had gekozen voor bisschopskandidaat Van Diepholt, terwijl hijzelf de paus was trouw gebleven, net als het land van Gelre.⁶⁶ Cobbing was dus een aanhanger van Zweder van Culemborg. Dat de Gelderse hertog inderdaad tot dezelfde partij behoorde, blijkt onder andere uit de belegering door Van Diepholt en de zijnen van de Gelderse stad Tiel in 1427. Volgens de Tielse kroniek haastte de hertog zich naar de stad, maar kon hij niet voorkomen dat nabijgelegen dorpen deels in de as werden gelegd.⁶⁷ De Utrechtse balije van de Duitse Orde was niet de enige geestelijke instelling die door het Utrechtse schisma intern verdeeld raakte. Veel geestelijken in de stad stonden voor de keus partij te kiezen voor Van Diepholt of te vluchten naar Holland of Gelre.⁶⁸ Van Keppel koos dus voor de eerste optie terwijl Cobbing de Gelderse steun voor Van Culemborg volgde.

In deze context is het begrijpelijk dat Cobbing aan Van Keppel voorstelde dat het huis te Tiel aan hem overgedragen zou worden in ruil voor de commanderij Ootmarsum. In Gelre had Van Culemborg immers veel aanhangers, terwijl Van Diepholt in het Oversticht breder werd erkend. Volgens Cobbings verklaring uit 1448 was dit een poging de vrede te bewaren. In het originele voorstel uit 1429 klinkt dat echter niet zo expliciet door, maar wordt een deal voorgesteld waarbij onder meer ordegoederen van het huis te Tiel naar dat van Utrecht worden overgeheveld en Cobbing de Duitsmeester met honderd rijns gulden

64 ARDOU, inv.nr. 1345.

65 Bram van Genderen, 'Oorlog en ellende. Veerkracht en hertstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen', in: M. Beukers e.a. ed., *Utrechters in oorlog en vrede. Jaarboek Oud-Utrecht* (2015) 59-90, aldaar 81-84.

66 De Geer, *Archieven*, nr. 652.

67 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 534-535; *De Tielse kroniek*, Kuys e.a. ed., 160.

68 A.J. van den Hoven van Genderen, '“Rebell ende ongehoirsam”. Problemen rond de hervorming van de Utrechtse Paulusabdij (1420-1455) 201-258, aldaar 214.

probeert over te halen het huis te Ootmarsum weer aan de balije Utrecht terug te geven. Of Van Keppel hiermee akkoord ging is onbekend, maar in ieder geval was Cobbing in 1430 commandeur in Tiel.⁶⁹

Dat zijn intenties richting Van Keppel helemaal niet zo vredelievend waren als hij achteraf in 1448 beweerde, blijkt uit Cobbings voorkomen als landcommandeur van Utrecht op 5 juli 1431.⁷⁰ Omdat Van Keppel later weer landcommandeur is, lijkt het erop dat hij na Johan van de Zande de tweede landcommandeur was die door Cobbing opzij werd gezet. De Lichtenbergers domineerden op dat moment nog altijd het stadsbestuur. Wellicht speelde Cobbing in op de vredesverdragen die Rudolf van Diepholt in 1428-1430 had getekend met de hertogen Filips van Bourgondië en Arnold van Gelre.⁷¹ Misschien gokte Cobbing in deze broze vreedstijd op een aanstaande machtswisseling in de stad, waarbij ook de dood van paus Martinus V eerder in 1431 en derhalve hoop op een mogelijke bevestiging van Zweder van Culemborg als bisschop door een nieuwe paus een rol gespeeld kan hebben.⁷²

De vrede hield echter stand en de nieuwe paus Eugenius IV erkende Rudolf van Diepholt in 1432.⁷³ In een rekening van de commanderij Ootmarsum uit 1431/1432 en in andere bronnen uit 1433 wordt Herman van Keppel alweer genoemd als landcommandeur. Cobbing trok zich terug in Tiel, waar hij in 1434 commandeur was.⁷⁴ Hij verscheen weer ten tonele na het overlijden van Zweder van Culemborg in 1437. Op Cobbings verzoek vroeg Walraven van Meurs, die in 1423-1425 reeds een gooi had gedaan naar de bisschopstitel en daar nu weer Gelderse steun voor ontving, nog in hetzelfde jaar hoogmeester Paul von Rusdorf om de commandeur van Ootmarsum te bevestigen. Van Meurs presenteerde zich hierbij als elect, hetgeen feitelijk niet onjuist was. Hij vertelde er natuurlijk niet bij dat bisschop Rudolf inmiddels met zowel Bourgondische als pauselijke steun steviger in het zadel zat dan ooit.⁷⁵ De hoogmeester liet zich echter om te tuin leiden en bevestigde Sweder Cobbing als commandeur van zowel Tiel als Ootmarsum.⁷⁶

Van Keppel reageerde met een brief aan Willem van Ingen Nuland over de tegenwerking door Cobbing. Deze broeder Willem kwam van oorsprong uit de Betuwe, maar verkeerde nu in de omgeving van de hoogmeester in Pruisen.⁷⁷ Mogelijk had dit succes, want in 1438 kwam Von Rusdorf van zijn eerdere toestemming terug door te bepalen dat Cobbing geen twee huizen tegelijkertijd mocht bezitten.⁷⁸ Daarop hield Cobbing zich enige tijd gedeisd in Tiel, welke commanderij hij inmiddels volledig had losgeweekt van het Utrechtse hoofdhuys. In de rekening van de landcommanderij uit 1438/9 staat bijvoor-

69 ARDOU, inv.nr. 2694.

70 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 535.

71 HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nrs. 464-472.

72 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 535.

73 Smithuis, 'Politiek en geweld', 244.

74 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 535.

75 E. Joachim en W. Hubatsch ed., *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525*, pars I, vol. I., dl. 2 (Göttingen 1948) nr. 7325.

76 Ibidem, nr. 7401.

77 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 215-216.

78 De Geer, *Archieven*, nr. 583.

beeld dat Cobbing 'geyne rekenschap aff doen' wilde van de Tielse vestiging.⁷⁹ Herman van Keppel en Sweder Cobbing bevonden zich kortom aan weerszijden van de breuklijn die het Utrechts Schisma steeds dieper door de balije Utrecht trok. Vanuit dit perspectief van oorlog in het Sticht en ruzie in de balije is het begrijpelijk dat de goederenverwerving stakte tijdens het landcommandeurschap van Herman van Keppel. Het mag nog een opmerkelijke prestatie genoemd worden dat de balije er in deze turbulente tijden in geslaagd is de commanderij van Dieren over te nemen en een religieuze band met het stedelijk patriciaat te onderhouden.

8.3 PERFECTE STORM

*SCHISMA IN HET STICHT, SCHISMA IN DE BALIJE*⁸⁰

In 1442 overleed Herman van Keppel. Daarop brak een opvolgingsstrijd uit tussen enerzijds aanhangers van Dirk van Enghuizen, die als schaffenaar de financiële rechterhand van Van Keppel was geweest, en anderzijds Wouter de Gruter, de overste van de commanderij in het Gelderse Dieren. Van Enghuizen was door de Duitsmeester tot stadhouder benoemd, maar zou zich volgens de baliekroniek door autoritair handelen onpopulair hebben gemaakt onder de broeders.⁸¹ De baliekroniek is wat dit betreft geen betrouwbare bron, omdat het een visie vanuit de landcommanderij zelf op het eigen betrekkelijk recente verleden werpt. Duidelijk is wel dat Van Enghuizen te maken had met interne tegenstand. Die was hoofdzakelijk afkomstig van Wouter de Gruter, die vooral steun ontving vanuit de Gelderse commanderijen en Sweder Cobbing tot zijn aanhangers mocht rekenen. Zoals gebruikelijk bij een factiestrijd, was er een conflict ontstaan tussen enkele leiders met daaromheen een kring van aanhangers.⁸² Het Utrechts Schisma had dus tot een schisma in de balije Utrecht geleid.

Cobbing stond destijds als stadhouder weer aan het hoofd van de balije Westfalen, maar bleef zich actief in de Utrechtse balije roeren. In 1443 verzocht hij de hoogmeester om de tweedracht in de balije Utrecht te beëindigen door de meerderheidskeuze van de broeders voor De Gruter te volgen.⁸³ Hij werd gesteund door het Utrechtse stadsbestuur, dat enkele dagen eerder hetzelfde verzoek aan de hoogmeester opstelde.⁸⁴ In Tiel installeerde Cobbing zijn vertrouweling Johan van Haaften als stadhouder. Zelf bleef hij als 'overste commandeur' vanuit Münster het laatste woord houden over de inkleding van nieuwe broeders.⁸⁵ De brieven van Cobbing en het stadsbestuur werden aan de hoogmeester bezorgd door Willem van Ingen Nuland, die ondertussen uit Pruisen was teruggekeerd

⁷⁹ ARDOU, inv.nr. 335.6.

⁸⁰ Deze paragraaf is een bewerking van de gelijknamige paragraaf in: Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 537-539.

⁸¹ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 11r.

⁸² Smithuis, 'Politiek en geweld', 245.

⁸³ De Geer, *Archieven*, nr. 357.

⁸⁴ Ibidem, nr. 356.

⁸⁵ Ibidem, nr. 584; F. Meijer, *De Broedertwist*, 45.

en commandeur van Schoonhoven was geworden.⁸⁶ De factie rond Cobbing en De Gruter had dus medestanders in het Utrechtse stadsbestuur en verschillende commanderijen. Zelfs broeder Willem van Ingen Nuland, die eerder door Van Keppel was gevraagd om de tegenwerking door Cobbing kenbaar te maken bij de hoogmeester, had zich kennelijk ten dienste gesteld aan de zaak van de factie Cobbing/De Gruter.

Desondanks trok Cobbing aan het kortste eind. De hoogmeester speelde de bal door naar de Duitsmeester, die de neutrale Albrecht Försch vanuit de commanderij Frankfurt naar voren schoof als stadhouder van de balije Utrecht. Kort hierna overleed de Duitsmeester en koos zijn opvolger Eberhard von Stetten alsnog voor Van Enghuizen. Daarop beloofde bisschop Rudolf, die nog een appeltje met Cobbing te schillen had, dat hij Van Enghuizen als landcommandeur erkende, Cobbing uit zijn land zou weren en zich zou inzetten voor het behoud van het huis Ootmarsum voor de balije Utrecht. Vervolgens capituleerde ook De Gruter. Het was inmiddels augustus 1444.⁸⁷ Enkel een harde kern rond Willem van Ingen Nuland bleef rebelleren, zoals ik in de volgende paragraaf nader zal toelichten. Van Cobbing ontbreekt enkele jaren elk spoor in het bisdom Utrecht.

Op 21 december 1448 legde Cobbing de bovengenoemde verklaring af, waarin hij terugblikte op zijn rol in de partijstrijd in de balije Utrecht. In deze verklaring eiste hij bovendien de commanderij Ootmarsum op, in ruil voor het huis van Tiel. Daarmee zocht hij de confrontatie met bisschop Rudolf, die zich immers aan het behoud van het huis Ootmarsum voor de balije Utrecht had gecommitteerd. De timing van deze verklaring is dan ook van belang. De bisschop bevond zich opnieuw in een penibele situatie door een opstand waarbij hij de stad was uitgezet. Volgens de Tielse kroniek waren Arnold van Amerongen, Jacob van Gaasbeek en de familie Proys de leidende rebellen.⁸⁸ Op 10 november 1448 zegelde de bisschop nog een akte van Cobbing over een renteaflossing.⁸⁹ De kou tussen de twee leek dus enigszins uit de lucht, maar kennelijk greep Sweder Cobbing zijn kans toen het bestuur van de bisschop wankelde.

In februari 1449 kreeg bisschop Rudolf de stad Utrecht alweer in handen.⁹⁰ In hetzelfde jaar gaf Walraven van Meurs zijn kandidatuur op en erkende hij Rudolf van Diepholt als bisschop. Daarmee kwam het Utrechts Schisma ten einde en begon een proces van wonden likken in de vorm van rechtszaken over bijvoorbeeld schadeclaims.⁹¹ Er ontstond tevens een meerjarig voortslepende twist om het huis Ootmarsum waarin zowel Cobbing als Van Enghuizen en de stad Utrecht probeerden de Duitsmeester en hoogmeester in brieven te overtuigen van hun gelijk in de kwestie.⁹² Cobbing won deze zaak. Op 2 juni 1452 wees de hoogmeester de commanderij Ootmarsum definitief toe aan de balije Westfalen.⁹³

⁸⁶ Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 209.

⁸⁷ S. Fzn. Muller, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* II (Utrecht 1918), nr. 3267; Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 209; De datum augustus 1444 staat door een typfout ten onrechte als 31 augustus 1441 vermeld in mijn artikel 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 537.

⁸⁸ *De Tielse kroniek*, Kuys e.a. ed., 174.

⁸⁹ HUA, Bisschoppen van Utrecht (toegang 218-1), regestenlijst, nr. 3413.

⁹⁰ *De Tielse kroniek*, Kuys e.a. ed., 174; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 178.

⁹¹ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming* II, 1^e stuk (Arnhem 1866) 213; Van den Hoven van Gelderen, '“Rebell ende ongehoirsam”', 214.

⁹² De Geer, *Archieven*, nrs. 654-656.

⁹³ *Ibidem*, nr. 657.

Een scheidsrechterlijk gelegenheidscollege van broeders uit verschillende commanderijen bevestigde deze uitspraak in 1453, maar droeg Cobbing ook op de commanderij Tiel formeel aan de Utrechtse landcommandeur over te dragen.⁹⁴ Door deze regeling kon Cobbing terugkeren naar het huis Ootmarsum waar hij zijn loopbaan als broeder was begonnen. In 1454 was hij er huiscommandeur.⁹⁵ Hij deed geen gooi meer naar de nog altijd betwiste positie van Utrechtse landcommandeur. Het einde van het Utrechts Schisma had de angel uit het schisma in de balije Utrecht kunnen halen, ware het niet dat uit Pruisen teruggekeerde broeders het conflict inmiddels een nieuwe dimensie hadden gegeven.

GEEN PLAATS VOOR UIT PRUISEN TERUGGEKEERDE BROEDERS

Één manier om van opstandige broeders af te komen was het overplaatsen van deze broeders naar andere ordenederzettingen of ze naar Pruisen of Lijfland te sturen. Zo'n gedwongen heenzending verliep veelal niet zonder slag of stoot. Duitsmeester Eberhard von Saunshiem moest er in 1424 bijkomen om te verklaren dat alle commandeurs, huiscommandeurs en overige broeders van de balije Utrecht zich moesten vestigen in het ordehuis waar landcommandeur Van Keppel hen naartoe stuurde.⁹⁶ Berend van Ebbinchoven was een broeder die zich aan dat protocol hield, maar zich evenwel bij de landcommandeur beklaagde over de armoe-dige toestand van het huis te Bunne waar hij verbleef. Hij smeekte om overgeplaatst te mogen worden, desnoods naar Pruisen of Lijfland. Inderdaad werd hij naar Pruisen gestuurd.⁹⁷

Deze zeldzame praktijk van het uitzenden van broeders werd door een toelatingsstop in Pruisen voor broeders uit de balijen in het noordwesten van het Duitse Rijk vrijwel onmogelijk gemaakt. Mol relateert dit volgens mij terecht aan een conflict dat in Pruisen gaande was over de vermeende voorrang die hoogmeester Paul von Rusdorf gaf aan broeders uit het Rijnland en Westfalen bij benoemingen voor hoge ambten in de orde. Von Rusdorf trad in 1441 af en werd vervangen door de uit Zwaben afkomstige Konrad von Erlichshausen.⁹⁸ Hierna werden broeders uit de balije Utrecht teruggestuurd die in het oosten ongewenst waren geworden. In een bericht uit 1444 wordt bijvoorbeeld gesteld dat Goderd van Ingen Nuland op aanwijzen van de hoogmeester uit Pruisen was teruggekeerd en geen plaats meer had om te wonen.⁹⁹ Ik baseer dit verhaal over teruggekeerde broeders uit Pruisen op het artikel van Mol over dit onderwerp, en vul dat op enkele plaatsen aan.¹⁰⁰

Het lijkt erop dat Goderd enkele jaren onderdak vond in het huis te Dieren, omdat in rekeningen van die commanderij uit 1446-1448 rentebetalingen aan hem voorkomen.¹⁰¹ Mogelijk vestigde hij zich vervolgens in Arnhem, waar zich op 12 mei 1448 'Gaedert Ingen Nuwelant' als burger inschreef.¹⁰² Dit zou ook een andere Goderd geweest kunnen zijn

94 Ibidem, nr. 590.

95 Historisch Centrum Overijssel, Klooster St. Anthonius te Albergen (toegang 0186), inv.nr. 290.

96 De Geer, *Archieven*, nr. 347.

97 Koopstra, 'Weest ritter', 43-45.

98 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 219.

99 ARDOU, inv.nr. 184.

100 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?'.

101 Ibidem, 211.

102 Gelders Archief, Oud Archief Arnhem (toegang 2000), Burgerboek der stad Arnhem, 1435-1562 (inv.nr. 1221), p. 8.

die in 1438 in Lijfland verbleef, maar daar was hij toen 'alter Hauskomtur'. Het is onwaarschijnlijk dat hij tien jaar daarna nog is teruggekeerd.¹⁰³ Broer Willem, die in de omgeving van de hoogmeester had verkeerd, kwam wel terug en sloot zich zoals gezegd aan bij de factie rond Wouter de Gruter. Waarschijnlijk verbleef hij enige tijd in het huis te Dieren, alwaar hij in een rekening uit 1442-1443 als broeder voorkomt.¹⁰⁴ Nadat Wouter de Gruter Dirk van Enghuizen als landcomandeur had erkend, bleef Willem zich verzetten en nam hij bezit van de commanderij Schoonhoven. Van daaruit inde hij renten en tijnsen van de balije. Op 29 juni 1445 gaf hij bijvoorbeeld land van het Duitse Huis te Utrecht rond Maurik voor tien jaar in pacht uit.¹⁰⁵ Goederen in Holland nabij Schoonhoven die altijd aan de landcommanderij hadden gehoord, in plaatsen als Langerak en Bonrepas, duiken in het pachtboek van de commanderij Schoonhoven uit 1446 op.¹⁰⁶ In dat jaar kwam het alsnog tot een verzoening tussen Willem van Ingen Nuland en Dirk van Enghuizen, waarna Willem vermoedelijk onderdak vond in Bunne en later in Dieren.¹⁰⁷

Mogelijk heeft deze verzoening de weg vrijgemaakt voor de naar Arnhem uitgeweken Goderd om met goedkeuring van Dirk van Enghuizen de commanderij in Tiel over te nemen, die destijds nog door Sweder Cobbing werd geclaimd. In ieder geval nam Goderd bezit van de commanderij en kwam daarover in conflict met 'overste commandeur' Cobbing. De abt van het klooster Mariënweerd en een visitator van de Duitsmeester bepaalden in 1451 in een scheidsrechterlijke uitspraak dat Goderd mocht blijven zitten.¹⁰⁸ Dit zal hebben bijgedragen aan de acceptatie door Cobbing van de uitspraken in 1452-1453, waarbij de commanderijen in Tiel en Ootmarsum definitief aan respectievelijk de balijen Utrecht en Westfalen werden toegewezen.

Al snel begon het gekonkel weer. In 1454 keerde een groep van zeven broeders terug uit Pruisen. Zij waren gevlucht voor de oorlog die daar was uitgebroken (de Dertienjarige Oorlog).¹⁰⁹ In de balije Utrecht, waar de interne verhoudingen gespannen waren en er geen plaats voor de teruggekeerde broeders was, veroorzaakten zij onrust. Die keerde zich vooral tegen landcommandeur Dirk van Enghuizen. Hij kreeg het niet alleen met de zeven vluchtelingen aan de stok. Nota bene zijn broer Jan moest in juli 1454 beloven naar Lijfland te vertrekken om nooit meer terug te komen.¹¹⁰ Later die zomer probeerden de gebroeders Willem en Goderd van Ingen Nuland de landcommandeur langs de weg van het bisschoppelijk kasteel Ter Horst en Rhenen te vermoorden. Zij werden gesteund door de zeven uit Pruisen verdreven broeders. De bisschoppelijke maarschalk zou de aanslag hebben voorkomen. De daders werden veroordeeld tot levenslange gevangenschap in de kerker van het Duitse Huis.¹¹¹

103 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 215.

104 ARDOU, inv.nr. 1531, fol. 4v.

105 ARDOU, inv.nr. 1363.

106 ARDOU, inv.nr. 2615.

107 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 210-211.

108 De Geer, *Archieven*, nr. 587.

109 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 211, 216 n.49.

110 ARDOU, inv.nr. 313*; A. Reijmers, 'Weest ritder', bijlage 7.

111 De Geer, *Archieven*, nr. 379.

Terwijl Willem, Goderd en mogelijk (een deel van) de zeven opstandige broeders gevangen zaten, deed het Hof van Holland op 13 januari 1455 uitspraak in een zaak die door een groep ridderbroeders tegen Dirk van Enghuizen was aangespannen wegens diens vermeende frauduleuze benoeming tot landcommandeur en het daaropvolgende wanbeleid. Onder de aanklagers bevonden zich Herman van Dammasch, Jan van Gent, Willem van der Lawick en Hubrecht Wolf, die tot de groep van zeven vluchtelingen behoorden.¹¹² De enige genoemde broeder onder de aanklagers van wie ik geen Pruisische voorgeschiedenis kan achterhalen, is Johan van Drongelen. Hij was anno 1455 commandeur van Schelluinen. Het Hof stelde de aanklagers in het gelijk en gaf hun toestemming het beheer van de ordegoederen in Holland en Zeeland over te nemen of te behouden. In Utrecht kon Dirk van Enghuizen vooralsnog rekenen op bisschop Rudolf van Diepholt, die immers in 1444 zijn steun voor de landcommandeur had uitgesproken.

Die laatste strohalm verdween toen het Duitse Huis op 25 januari 1455 werd geplunderd tijdens een opstand van de gilden tegen het stadsbestuur en de aanhangers van dat bestuur, dus ook tegen de landcommandeur. Hij wist, evenals de bisschop, te ontkomen. Van Enghuizen vluchtte naar de commanderij Schoonhoven.¹¹³ Voor zijn positie aan het hoofd van de balije was dit echter de doodsteek. Willem en Goderd Ingen Nuland werden bevrijd, waarna Willem zich tot landcommandeur liet kiezen. Volgens een verslag van Sweder Cobbing gebeurde dit met steun van de broeders die uit Pruisen waren gekomen.¹¹⁴ De datum ante quem is 12 april.¹¹⁵ Vermoedelijk vond de schijnverkiezing reeds vóór 7 februari plaats. Op die dag verpandde de rechter van de Overbetuwe bezittingen van het Duitse Huis in onder andere Bemmeler vanwege een schuld van duizend oude schilden. Daarbij was sprake van 'Derick van Ynghusen off hoe hij anders mit recht genoempt mach wesen, lantcommenduyr Duytscher ordens inder balyien van Utrecht.'¹¹⁶ Klaarblijkelijk was Dirk voor de buitenwacht niet langer de onbetwiste landcommandeur. Voor hetzelfde bedrag als de schuld gingen de goederen naar Johan van der Lawick. Als getuige trad Willem van der Lawick op, een van de opstandige broeders. Een vermaning van de Duitsmeester op 21 februari aan de broeders om Van Enghuizen trouw te blijven richtte niets uit.¹¹⁷ Enkele weken later, in maart, weigerden huiscommandeur Jacob Horreman en de andere bewoners van het Duitse Huis de Duitsmeesterlijke benoeming van Claas van der Dussen, commandeur van Gemert, als stadhouder van de balije te accepteren.¹¹⁸

Willem van Ingen Nuland en de zijnen hadden nu de macht over een leeggeroofd huis met een grote schuldenlast. Al snel begon het sleutelen aan het goederenbezit, waarbij het verhogen van inkomsten op de korte termijn het doel lijkt te zijn geweest. Op 4 juni 1455 stond Willem als landcommandeur verschillende stukken land van de orde in het gerecht

112 Ibidem, nr. 367.

113 Meijer, *Broederstrijd*, 48; Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 211-213; Struick, 'Het bewind van de gilden', 89-91.

114 De Geer, *Archieven*, nr. 379; Meijer, '“Pruyscher saken”', 242.

115 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 212.

116 ARDOU, inv.nr. 1359; In Bemmeler bezat de Duitse Orde verschillende tienden, die door Otto van Bentheim bij zijn intrede waren geschonken.

117 De Geer, *Archieven*, nr. 368.

118 Ibidem, nr. 370.

Rhenen af aan Jacob Momme voor een jaarlijks te betalen erfpacht.¹¹⁹ Van pachter Willem Kuyser van Bosschuysen ontving hij ten overstaan van schepenen van Leiden op 18 oktober een schuldbekentenis van 64 Filips schilden 'in betalinge ende in cortinge' van erfpachtgoederen van de orde in Alphen.¹²⁰ Later die maand gaf Van Ingen Nuland, ditmaal als 'elect-landcommandeur', broeder Willem van Zandwijk toestemming om afstand te doen van de goederen en charters die de zusters te Rhenen van hem en zijn zusters in bezit hadden.¹²¹ Van Zandwijk voldeed aan het profiel van de medestanders van deze landcommandeur. In 1446 zat hij namelijk nog als ridderbroeder met twee paarden in Danzig.¹²²

Ondertussen ontstond een tegenbeweging in Tiel. Op 8 juni 1455 werd de commandeur daar, de door Cobbing geïnstalleerde Johan van Haaften, door de Duitsmeester tot stadhouder van de balije benoemd.¹²³ Een maand later legde Johan de geloften als stadhouder af aan Dirk van Enghuizen, die formeel nog steeds landcommandeur was.¹²⁴ In Holland begon de zaak eveneens te schuiven. Op 28 juli bevestigde hertog Filips III (de Goede) van Bourgondië een uitspraak van de stadhouder en raden van Holland, waarin het innen van de renten uit ordegoederen in Holland en Zeeland in handen van de hertogelijke rentmeester Jan van Osdorp werd gesteld, maar de opvolgingskwestie aan de Duitsmeester werd gelaten.¹²⁵ In feite werd daarmee de benoeming van Van Haaften erkend. Een dag later eiste Willem van Ingen Nuland Van Haaftens gehoorzaamheid.¹²⁶ Dat zal weinig indruk hebben gemaakt, omdat de interne steun in de balije voor de opstandelingen in het Duitse Huis te Utrecht sterk afgebrokkelde tot een harde kern. Sweder Cobbing en Wouter de Gruter keerden Van Ingen Nuland bijvoorbeeld openlijk de rug toe.¹²⁷ Zelfs Johan van Drongelen sprak zich, zij het na lang beraad en onder voorwaarden, in oktober voor Van Haaften uit.¹²⁸ Op 28 november verklaarde de Duitsmeester Willem van Ingen Nuland tot ongehoorzame broeder en bevestigde hij Johan van Haaften in het ambt van landcommandeur.¹²⁹ Eind 1456 kreeg Johan toegang tot het Duitse Huis in Utrecht. Daarbij werd hij geholpen door elect-bisschop David van Bourgondië.¹³⁰ Willem koos uiteindelijk eieren voor zijn geld en accepteerde in 1457 de uitspraken van de Utrechtse bisschop en de Westfaalse landcommandeur Sweder van Diepenbroek, waarin Willem de commanderij Rhenen en een jaarlijkse rente van 125 overlandse rijns gulden kreeg toegewezen in ruil voor zijn erkenning van Johan van Haaften als landcommandeur.¹³¹ In 1457 trad Willem inderdaad op als commandeur van Rhenen.¹³²

119 Ibidem, nr. 373.

120 ARDOU, inv.nr. 1278.

121 HUA, Sint Agnietenklooster te Rhenen (toegang 1006-4), inv.nr. 82.

122 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, nr. 125.

123 De Geer, *Archieven*, nr. 374.

124 Ibidem, nr. 375.

125 Ibidem, nr. 376.

126 Ibidem, nr. 377.

127 Ibidem, nr. 372, 379.

128 Ibidem, nr. 387-388.

129 Ibidem, nr. 381-382.

130 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 213.

131 De Geer, *Archieven*, nrs. 390-396.

132 ARDOU, inv.nr. 2414.

Toen het stof was neergedaald, kon de balans aangaande het goederenbezit worden opgemaakt. Op 1 juli 1457 verklaarden de gebroeders Willem en Goderd dat de toestemming die zij van de Duitsmeester hadden om levenslang het vruchtgebruik te houden van goederen die zij als privépersonen hadden geërfd of gekocht, ongeldig was. Als broeders van de Duitse Orde behoorden zij immers geen privébezit te hebben.¹³³ Het lijkt er niet op dat de broers hun privébezittingen dan maar aan de landcommanderij overgedragen hebben, althans niet als het gaat om bezittingen die structurele renten opbrachten. Hier van is namelijk niets in de rekeningen of pachtboeken te vinden. In 1457 bestemde Johan van Haaften de inkomsten uit de goederen te Rhenen die Willem in erfpacht aan Jacob Momme had gegeven, voor een hulpbetaling van de balije aan Pruisen.¹³⁴ Het jaar daarop kochten de tertiariissen van Rhenen hun erfelijke rente uit het goed Schoneveld af. Dit was bezit dat in 1270 door Gijsbrecht van Amstel was geschonken. In het pachtboek van het Duitse Huis dat in 1415 was aangelegd en sindsdien onregelmatig werd bijgehouden, staat dat 'dit ende ander ghoet is vercoft jom grote scult de her Willem en her Gert Inghen Nulant met den onghhehorsamen broderen die ut Prusen sunder oerlof des mester van Prussen ende de ander broderen der selefer balien die met hom toe viellen.'¹³⁵

In 1459 bepaalde de landcommandeur dat Willem pacht uit de Grebsche weerd bij Rhenen die hij had geïnd ('georbert'), moest betalen aan de commandeur van Rhenen, Jacob de Wit.¹³⁶ Deze priesterbroeder was in de jaren 1440 al commandeur van Rhenen geweest.¹³⁷ Kennelijk was Willem geen commandeur meer. Wel kreeg hij, eveneens in 1459, voor de duur van zijn leven de inkomsten toegewezen van de goederen van de landcommanderij in de Mars en de tiende van Nude, beide in de buurt van Rhenen.¹³⁸ Nog in hetzelfde jaar verklaarde hij afstand te doen van dit recht indien hij naar Doesburg overgeplaatst zou worden.¹³⁹ Dat gebeurde echter niet. Tot in de jaren 1460 zijn uitkeringen uit bovenstaande goederen aan Willem in rekeningen van de commanderij Rhenen te volgen.¹⁴⁰ In 1460 verklaarde de Utrechtse bisschop David van Bourgondië dat alle verpachtingen die Willem van Ingen Nuland namens het Duitse Huis te Utrecht was aangegaan, zonder waarde waren.¹⁴¹ Aldus werd Willem van Ingen Nuland geleidelijk op een zijspoor gezet en werden zijn acties zoveel mogelijk teruggedraaid.

De grootste chaos en het diepste dal uit de geschiedenis van de balije werden zodoende geleidelijk verlaten, maar de weg naar boven verliep zeer moeizaam. Volgens de balijekroniek kon Johan van Haaften de last van zijn ambt niet langer dragen.¹⁴² In 1463 trad hij af in ruil

133 De Geer, *Archieven*, nr. 394; Een vrijwel identieke versie van dit document ging naar de Gelderse hertog: Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen (toegang 0001), inv.nr. 193, fol. 53-55.

134 ARDOU, inv.nr. 2414.

135 ARDOU, inv.nr. 880.5, fol. 80r; In 1461 verwierven de zusters ook het goed Schoneveld zelf: Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Stadsbestuur Rhenen 1337-1851 (toegang 152), inv.nr. 94.

136 ARDOU, inv.nr. 2393.

137 ARDOU, inv.nrs. 2327, 2448.

138 ARDOU, inv.nr. 1364.

139 De Geer, *Archieven*, nr. 397.

140 ARDOU, inv.nr. 1827.

141 De Geer, *Archieven*, nr. 398.

142 ARDOU, nr. 181, fol. 11v.

voor het commandeurschap van Tiel.¹⁴³ Dat hij de spanningen in de balije ondanks verzoeningen niet had weten te bedwingen, blijkt uit een brief die na zijn overlijden werd geschreven door Johan van Drongelen. Van Haaften zou de balije ‘jammerlijk verdorven’ hebben.¹⁴⁴ Mogelijk was het inderdaad niet best gesteld met de bestuurlijke competenties van Van Haaften, want onder zijn leiding kwam het conventsleven in Tiel wegens wanbeheer stil te liggen.¹⁴⁵ Daarnaast waren zijn giften buitensporig. Zo belastte hij de balijekas met een cadeau aan de kanselier van de Bourgondische hertog ter waarde van 300 rijns gulden en vervolgens een paard.¹⁴⁶

Van Haaften werd opgevolgd door Nicolaas van der Dussen, een buitenstaander met bestuurlijke ervaring. Hij was landcommandeur van Biesen en bleef het bestuur van de twee hoofdhuizen combineren tot aan zijn dood op 8 januari 1467.¹⁴⁷ In dit korte tijdsbestek heeft hij weinig kunnen uitrichten. Zijn grootste verdienste was het handhaven van de rust door weinig ingrijpende maatregelen te nemen. Illustratief hiervoor is de tienjarige verpachting van goederen van de landcommanderij aan de Hollandse zijde van de grens met Utrecht aan de commandeur van Schoonhoven.¹⁴⁸ Dit waren de bezittingen die door Willem van Ingen Nuland ten koste van het Duitse Huis te Utrecht waren geïsurpeerd toen hij zich in Schoonhoven ophield. Van der Dussen nam dus een veilige middenweg: de commanderij Schoonhoven mocht de inkomsten uit deze goederen blijven innen, maar moest hiervoor een pacht afdragen aan het Utrechtse huis, dat de rechtmatige eigenaar was.

De volgende landcommandeur Hendrik van Hackfort was nog minder daadkrachtig. Hem werd het landcommandeurschap volgens de officiële verklaring bij zijn aftrede eveneens te zwaar, ‘aen gesien dat hi een weec man is van lichaem ende niet veel lasts of ongenoecht of grote swaericheit verdragen mach.’¹⁴⁹ Het is de vraag of er meer speelde. Zijn benoeming tot stadhouders en vervolgens landcommandeur door de Duitsmeester in 1467 is zeer opmerkelijk en als keerpunt te bestempelen.¹⁵⁰ Hij bevond zich namelijk in maart 1455 met Willem Ingen Nuland onder de opstandige broeders in het Duitse Huis, toen zij de door de Duitsmeester gewezen stadhouders Nicolaas van der Dussen de deur wezen.¹⁵¹ Deze groepering die vakkundig opzij was gezet, trok dus plotseling alsnog aan het langste eind. Duitsmeester Ulrich von Lentersheim beriep zich bij zijn besluit enkel op het advies van zijn raadgevers. Hoe het proces precies is verlopen, blijft in nevelen gehuld. Een teken aan de wand is dat Hendrik van Hackfort het stokje in 1469 alweer overdroeg aan Johan van Drongelen. Deze broeder had zich immers aangesloten bij de aanklacht van de ridders voor het Hof van Holland tegen Dirk van Enghuizen.

Toch kan het landcommandeurschap van Johan van Drongelen niet beschouwd worden als overwinning voor de partij van vooral uit Gelre afkomstige ridderbroeders die al

143 De Geer, *Archieven*, nr. 592.

144 Mol, ‘Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?’, 213 n.40.

145 ARDOU, inv.nr. 2714.

146 De Geer, *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitse Orde, balye van Utrecht*, 11.

147 Van der Eycken, *Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen*, 51.

148 ARDOU, inv.nr. 1342.

149 De Geer, *Archieven*, nr. 404.

150 Ibidem, nr. 402.

151 Ibidem, nr. 370.

sinds Sweder Cobbing aan de stoelpoten van verschillende landcommandeurs in Utrecht hadden gezaagd. Anno 1455 bestond deze groep uit een harde kern van uit Pruisen teruggekeerde broeders wier wortels hoofdzakelijk in Gelre lagen en die de coup in het Duitse Huis had gepleegd. Daar maakte Van Drongelen geen deel van uit. Bovendien was hij afkomstig uit Holland en was zijn commanderij in Schelluinen buiten het toneel van geforceerde machtsovernames in de balije gebleven. De tussenpositie van Johan van Drongelen kan hebben bijgedragen aan een brede acceptatie in de balije. Tijdens het generaal kapittel in Frankfurt benoemde de Duitsmeester hem formeel tot landcommandeur.¹⁵² De tweespalt in de balije, die was ontstaan in samenhang met het Utrechts Schisma en in de jaren 1440 was overgegaan in een crisis omtrent de positie van uit Pruisen teruggekeerde ridderbroeders in de balije, was eindelijk bedwongen. Deze geschiedenis, van rivaliserende facties in wijzigende samenstellingen en de vele machtswisselingen die daaruit volgden, biedt een verklaring voor het vrijwel uitblijven van goederenverwerving, het tijdelijk verdwijnen van goederen uit pachtregisters van het Duitse Huis te Utrecht en het vervreemden van bezit in de jaren 1440-1470. Het mag verrassend genoemd worden dat de landcommanderij bij het aantreden van landcommandeur Johan van Drongelen nog beschikte over het overgrote merendeel van het goederenbezit van voor het schisma in de balije. Dit gegeven zal ongetwijfeld hebben bijgedragen aan het herstel. Of het reële inkomen uit de pachtgoederen ook weer de oude omvang kon bereiken, valt te bezien.

AGRARISCHE CRISIS

De forse transactie die met de aankoop van het huis Dieren in 1434 was gemoeid, geeft blijk van de blakende gezondheid waarin de landcommanderij destijds verkeerde. Eenzelfde beeld komt naar voren uit een verslag van de staat van de balije uit omstreeks 1443. Daarin staat dat de Utrechtse schaffenaar, Dirk van Enghuizen, 900 Franse schilden in kas had. De rijkdom stak schril af tegen de ellendige situatie waarin menig ander huis van de balije zich bevond. In Schoonhoven en Maasland was het aantal broeders gehalveerd van vier naar twee. Het huis te Middelburg was zelfs gesloten. De Gelderse commanderijen in Dieren, Tiel en Doesburg droegen niets af aan de Utrechtse hoofdvestiging.¹⁵³ Redenen hiervoor worden niet gegeven. Een verklaring is evenwel reeds de revue gepasseerd. Vanuit de vestigingen in Gelre bestond destijds immers weerstand tegen de landcommandeur. Sweder Cobbing had het huis Tiel, dat hij zelf bestuurde, naar de balije Westfalen overgeheveld. Dit is echter niet de enige oorzaak. In de rekening van de commanderij Maasland uit 1433 is een klaagrede te vinden over de slechte staat waarin het huis zich bevond, onder andere vanwege de schade die was ontstaan door stormen en vlooden in de voorgaande jaren.¹⁵⁴ Een andere verklaring voor de ellende is te vinden in de rekening van de

¹⁵² Ibidem, nrs. 404-405.

¹⁵³ ARDOU, inv.nr. 184; Dit document is ongedateerd. Omdat de gekozen landcommandeur Wouter de Gruter erin voorkomt, is het evenwel te dateren op omstreeks 1443. De Gruter was namelijk in 1442 nog commandeur van Dieren, in 1443 komt hij als gekozen landcommandeur voor, maar een jaar later was hij weer commandeur van Dieren: De Geer, *Archieven*, nrs. 353, 355-356, 361, 481.

¹⁵⁴ ARDOU, inv.nr. 2130.

landcommanderij uit 1438/1439. In Schoonhoven, Katwijk en Rhenen waren alle broeders overleden aan de pest.¹⁵⁵ Zij waren slachtoffers van een van de grootste uitbraken van deze bacteriële infectie in de Nederlanden sinds de eerste golf van 1347.¹⁵⁶

De Zwarte Dood kwam te midden van een reeks misoogsten in 1437-1439. De nood was dermate hoog, dat steden in Oost-Nederland de export van graan verboden.¹⁵⁷ In Utrecht werd prijsopdrijvende speculatie in de graanhandel tegengegaan. Bevolkingsafname en misoogsten werkten in de tweede helft van de vijftiende eeuw door in een sterke daling van de reële pachtinkomsten van grondbezitters.¹⁵⁸ Dit effect heeft Bas van Bavel wat betreft de abdij Mariënweerd op heldere wijze inzichtelijk gemaakt. Omdat de ontwikkeling van nominale pachtprizen weinig zeggen vanwege muntkoersen en devaluaties, heeft hij de reële pachtprizen bepaald door de pachtprizen af te zetten tegen de door Posthumus verzamelde prijzen van granen en 25 andere producten in Utrecht. Zodoende heeft hij aangetoond dat het klooster tussen 1440 en 1490 veel koopkracht verloor. De reductie bedroeg circa 40% voor granen en 25% voor het pakket overige goederen. Bij gebrek aan pachtboeken van de abdij, geeft hij geen cijfers uit de voorgaande decennia.¹⁵⁹

De overlevering van de pachtboeken van het Duitse Huis laat het doortrekken van de lijnen tot in de veertiende eeuw wel toe. Esther Brouwer heeft dat in haar doctoraalscriptie op basis van dezelfde methode gedaan. In de tweede helft van de vijftiende eeuw daalden de reële pachtprizen in een mate die gelijke tred hield met Mariënweerd. Bovendien was de achteruitgang in de eerste helft van de eeuw nog veel sterker. De koopkracht uit het verpachte bezit, vanouds verreweg de grootste inkomstenbron, was omstreeks 1450 slechts een kwart de situatie in 1393.¹⁶⁰ Deze dramatische ontwikkeling werd hoofdzakelijk veroorzaakt door stabiliserende pachtprizen in combinatie met forse inflatie. Zo lagen de pachtprizen halverwege de vijftiende eeuw nauwelijks hoger dan in 1393, terwijl graan- en overige goederenprizen met meer dan 400% waren gestegen. De grootste klappen vielen dus onder landcommandeur Herman van Keppel, waarna de daling zich in een lager tempo voortzette.

Over de impact van deze sterke koopkrachtdaling op het Duitse Huis verschaffen de rekeningen van de landcommanderij informatie. Er zijn weinig complete jaarrekeningen bewaard gebleven. Overgeleverd is een reeks uit 1432-1441 aan het einde van het landcommandeurschap van Herman van Keppel. Omdat er tevens rekeningen uit 1416/1417, 1457/1458 en 1499/1500 voorhanden zijn, kan de dalende koopkrachtontwikkeling worden vergeleken met de saldi op de rekeningen. Deze werden gedurende de vijftiende eeuw telkens opgesteld in rijnsguldens of oude schilden, telkens met een verdeelsleutel tussen de twee relatief stabiele gouden rekenmunten. In figuur 8.1 zijn de totale inkomsten en uitgaven in bovengenoemde jaren in rijnsguldens weergegeven. Gedurende de eerste vier decennia van de eeuw schommelden de inkomsten rond 2500 rijnsgulden. Dit reflecteert

155 ARDOU, inv.nr. 335.6.

156 Blockmans, 'The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500', 856-861.

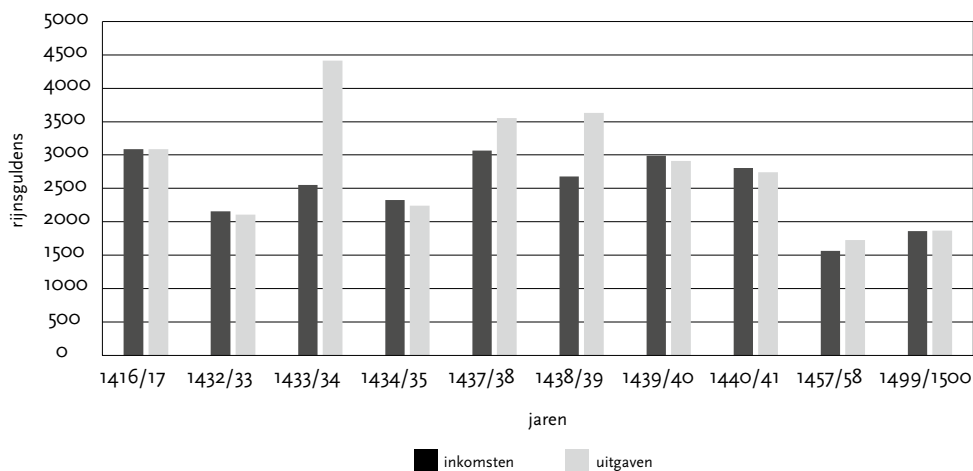
157 R. van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14^e tot de 17^e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis* 91 (1978) 214-255, aldaar 222-237.

158 Van den Hoven van Genderen, '“Rebell ende ongehoirsam”', 212.

159 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 313, 323-325.

160 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 44-50.

FIG. 8.1 TOTALE INKOMSTEN EN UITGAVEN IN OVERGELEVERDE REKENINGEN VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT UIT DE VIJFTIENDE EEUW, IN RIJNSGULDENS

Bron: ARDOU, inv.nrs. 330.4-6, 335.1-8.

het onveranderlijke peil van de pachtsommen destijds. Omdat de goederenprijzen onderwijl stegen, is het opmerkelijk dat de uitgaven min of meer rond het niveau van de inkomsten bleven schommelen. Enkel het boekjaar 1433/1434 springt eruit, omdat er toen 2150 rijns gulden voor de aankoop van de commanderij Dieren werd afgeschreven.

Om de uitgaven in balans te houden met de dalende reële pachtinkomsten, moeten de broeders fors hebben bezuinigd. Gedeeltelijk kan de pijn zijn opgevangen door alternatieve inkomstenbronnen. Zo waren onder het bewind van landcommandeur Herman van Keppel schenkingen van memorierenten, nalatenschappen en andere geldelijke donaties talrijk. Ze maakten deel uit van de tientallen tot enkele honderden rijns gulden die jaarlijks als diverse inkomsten werden ingeboekt. In 1433/1434 heette deze post à 185 rijns gulden bijvoorbeeld 'alrehande opkominge unde van doeden brueren'. Bovendien had de vermogende Jan Vos 187 rijns gulden achtergelaten toen hij kartuizer werd. Vergeleken met de 1865 rijns gulden uit landrenten dat jaar, was dit een substantiële aanvulling van het inkomen van het huis.¹⁶¹ Vooral in de eerste vier decennia van de vijftiende eeuw, toen het Duitse Huis diverse memorieschenkingen aantrok en er enkele vermogende broeders intraden, compenseerden dergelijke renten gedeeltelijke voor de koopkrachtdaling uit verpacht landbezit. Daarna droogde deze bron snel op. In 1457/1458 bleef de categorie beperkt tot een schamele zeven rijns gulden die de Leidse commandeur vanwege het overlijden van broeder Johan Woltersz overdroeg.¹⁶²

Lijfrenten vormden een tweede alternatieve inkomstenbron. Rond de aankoop van de commanderij Dieren in 1434 maakten de broeders hier veel gebruik van. Anno 1416 stond

¹⁶¹ ARDOU, inv.nr. 335.3.

¹⁶² ARDOU, inv.nr. 330.4.

er nog slechts 26 gulden aan lijfrenten op de rekening van het Duitse Huis.¹⁶³ In de eerstvolgende bewaard gebleven rekening uit 1432 gingen er ruim 182 rijns gulden aan deze post op.¹⁶⁴ Twee jaar later gaven de broeders ruim 206 rijns gulden aan lijfrenten uit.¹⁶⁵ In 1440/1441 waren de uitgaven aan lijfrenten alweer gedaald tot 79,5 rijns gulden.¹⁶⁶ Daarna stegen de uitgaven hieraan weer, zonder dat er een uitzonderlijke uitgave aan gekoppeld kan worden. In 1457/1458 sloten de broeders bijvoorbeeld met geld uit een eenmalige meevaller drie lijfrenten af, waarvoor zij in totaal 600 rijns gulden ontvingen tegen een jaarlijkse betaling van 61 rijns gulden.¹⁶⁷ In het laatste jaar van de vijftiende eeuw stond er maar liefst 307,5 rijns gulden aan lijfrenten op de rekening.¹⁶⁸ Vergeleken met de totale inkomsten en uitgaven was dit echter niet schrikbarend veel. Het Duitse Huis stak zich kortom in deze financieel zware tijden geregeld in de schulden, maar nooit tot een onbeheersbaar niveau. Ik zou het daarom willen omschrijven als verstandig anticyclisch beleid.

Wat betreft bezuinigingen leverden goederenverkoop direct geld op, maar deze voor de lange termijn schadelijke aanpak kozen de broeders nooit, met uitzondering van de verkoop die plaatsvond tijdens de kortdurende machtsvername van Willem Ingen Nuland, welke acties grotendeels konden worden teruggedraaid. De grootste aanwijsbare kostenbesparing is de reductie van het aantal broeders in het Duitse Huis. In 1410 verbleven er vijftien broeders.¹⁶⁹ Zes jaar later waren er nog veertien, waarvan vijf ridders. Tevens zat er een broeder in de gevangenis.¹⁷⁰ Een daadwerkelijke teruggang is zichtbaar in de rekening uit 1432/1433, toen het convent uit dertien broeders bestond. Twee jaar later rekeerden er nog twaalf.¹⁷¹ Blijkens het visitatieverslag van de balije Utrecht uit 1451 waren er in dat jaar slechts tien broeders, waarvan zes priesters, drie ridders, inclusief de landcommandeur, en een broeder met een grauwe mantel.¹⁷² Dergelijke *graumüntler* of serjantbroeders stonden ridderbroeders als ondersteuning terzijde en stamden meestal niet uit een adellijk geslacht, maar maakten in tegenstelling tot familiaren en halfbroeders wel volwaardig deel uit van het convent.¹⁷³

De teruggang van het aantal broeders vond in de gehele balije en ook elders in de Duitse Orde plaats. Volgens Friedrich Benninghoven werden ordehuizen hiertoe genoodzaakt door financieel-economische neergang.¹⁷⁴ Mol nuanceert deze these door het dalend aantal broeders in de Utrechtse vestiging te plaatsen in het kader van de transformatie van de orde gedurende de vijftiende eeuw van een broederschap die de christenheid verdedigde naar een corporatie met hoog verzorgingsniveau voor de lagere Duitse adel. Omdat

163 ARDOU, inv.nr. 335.1.

164 ARDOU, inv.nr. 335.2.

165 ARDOU, inv.nr. 335.3.

166 ARDOU, inv.nr. 335.8.

167 ARDOU, inv.nr. 330.4.

168 ARDOU, inv.nr. 330.6.

169 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, nr. 66.

170 ARDOU, inv.nr. 335.1.

171 ARDOU, inv.nr. 335.2-4.

172 M. Biskup en I. Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter* II (Marburg 2004) nrs. 135-136.

173 Militzer, *Geschichte des Deutschen Ordens*, 90.

174 F. Benninghoven, 'Zur Zahl und Standortverteilung der Brüder des Deutschen Ordens in den Balleien um 1400', *Preußenland* 26 (1988) 1-20, aldaar 18.

de heren representatief op stand onderhouden wilden worden, ging het geld naar steeds minder broeders. Deze hervorming vond plaats onder Johan van Drongelen. Moeilijke economische omstandigheden hadden volgens Mol vooral een versterkend effect op de maatregelen.¹⁷⁵ Uit bovenstaande cijfers blijkt echter dat de daling van het aantal broeders al veel eerder in de vijftiende eeuw inzette. De these van Benninghoven snijdt mijns inziens daarom toch hout als primaire aanjager van de daling van het aantal broeders. Dat de sanering vooral ridderbroeders trof, is begrijpelijk omdat voor hen meer uitgaven gedaan moesten worden. In de balije Biesen werd in het kader van een bezuinigingsmaatregel in 1467 bijvoorbeeld een maximum aantal broeders vastgesteld, waarbij ridderbroeders 130 rijns gulden bij hun intrede moesten inbrengen, terwijl priesterbroeders het bij 25 rijns gulden mochten laten.¹⁷⁶ Dit reflecteerde de hogere onderhoudskosten voor de ridders. Het teruglopende aantal broeders in het Duitse Huis te Utrecht als reactie op het desastreus teruglopen van de pachtinkomsten was dus onderdeel van een brede trend in de orde.

Concluderend kan het geen toeval zijn dat de dalende koopkracht gelijktijdig met het ontstaan van spanningen en partijvorming in de balije optrad. Tot omstreeks 1440 ving het Duitse Huis de sterk dalende reële inkomsten uit het verpachte landbezit gedeeltelijk op met nalatenschappen en geldelijke schenkingen die voortkwamen uit de religieuze activiteiten van de broeders. Met het verdwijnen van de laatste observanten op sleutelposten van de landcommanderij en de daaropvolgende openlijke tweestrijd in de balije, droogde deze geldstroom op. Daarnaast gaven de broeders lijfrenten uit voor de aankoop van de hof te Dieren in 1434 en in de tweede helft van de vijftiende eeuw vermoedelijk voor het aanboren van een alternatieve inkomstenbron. Dit zette echter geen zoden aan de dijk. Voor de blijvend lage koopkracht in vergelijking met het begin van de vijftiende eeuw kon geen compensatie meer worden gevonden. Het is daarom verklaarbaar waarom onder landcommandeur Herman van Keppel een geleidelijke daling van het aantal broeders inzette, die voortduurde tot het midden van de eeuw. Er werd dus bezuinigd door te krimpen. Vanuit dit perspectief moet de afwijzing van de terugkerende broeders uit Pruisen, omdat er voor hen geen plaats was, worden geïnterpreteerd als een daadwerkelijk onvermogen om meer broeders op te nemen. De steeds penibeler wordende financiële situatie voedde aldus de onrust in de balije. Toen Johan van Drongelen in 1469 landcommandeur werd, was de teruggekeerde eenheid in de balije wankel, terwijl de materiële situatie nog altijd slecht was.

8.4 VAN HERVORMING NAAR GROEI

RESTAURATIE EN HERVORMING DOOR JOHAN VAN DRONGELEN

Johan van Drongelen trof het Duitse Huis bij zijn aantrede als landcommandeur in armoe-dige toestand aan. Volgens de baliejkroniek was de schuldenlast met 3700 rijns gulden zwaar, terwijl er op zolder vrijwel geen koren meer te vinden was. Een wintervoorraad was

¹⁷⁵ Mol, 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel'.

¹⁷⁶ Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 428; Tevens opgemerkt in: Mol, 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel', 200.

er niet. Met hulp van verwanten en goedgezinde lieden uit Utrecht, Holland en Zeeland, zou Van Drongelen het huis er weer bovenop hebben gekregen en de toestand zelfs hebben verbeterd door te verbouwen en door allerlei kleinodiën voor zowel de kapel als het huis aan te schaffen.¹⁷⁷

Hedendaagse historici hebben het beeld van Van Drongelen als hervormer bevestigd. Vooral de sterke reductie van het aantal ridderbroeders in de balije, van twintig à dertig bij zijn aantreden tot ongeveer tien bij zijn dood, getuigt van een stevig saneringsbeleid. Stapel bewijst in zijn proefschrift dat Van Drongelen de instigator en geestelijk vader was van zowel de balijekroniek als een kroniek van de gehele Duitse Orde.¹⁷⁸ Door de balije grootscheeps te hervormen en de geschiedenis van het huis en de organisatie waar het deel van uitmaakte op schrift te doen stellen toonde deze landcommandeur zich gedurende zijn lange bewind een welbewuste vormgever van de balije en haar hoofdhuis in de navolgende decennia. Het jaar 1469 luidde daarom het begin van een nieuwe periode in, die achteraf gekenmerkt kan worden als een tijd van hervorming en groei. Maar gold dit ook voor het goederenbezit?

Uit het onderzoek van Stapel is gebleken dat Van Drongelen uitgebreid archiefonderzoek verrichtte ten behoeve van de kroniek en vermoedelijk eigenhandig delen van het boek op papier heeft gesteld. Hendrik van Vianen, die waarschijnlijk de persoonlijke secretaris van de landcommandeur was, schreef eraan mee. Al dit monnikenwerk diende ertoe het bestaansrecht van de Duitse Orde op basis van een imponerende bronnenstudie aan te tonen. Dit was hard nodig in een tijd waarin vraagtekens konden worden gezet bij die legitimiteit. In Pruisen en Lijfland had de ridderorde immers stevige verliezen geleden en in de balije Utrecht hadden de broeders elkaar decennialang de tent uitgevochten. De rode draad in de kroniek is dan ook het aantonen van de eeuwenlange continuïteit van de Duitse Orde dankzij de riddertaak. Stapel stelt terecht dat deze boodschap voor onder meer de broeders in de balije Utrecht bedoeld was.¹⁷⁹ Van Drongelen had zich ontpopt als voorman van de factie ontevreden ridderbroeders tijdens de tweespalt in de balije. De priesterbroeders komen er in de kroniek bekaaid vanaf. Zij worden aan het einde van de proloog behandeld onder het veelzeggende kopje 'Onder desen ridderen sijn oec papen'.¹⁸⁰ Van Drongelen positioneerde de ridderbroeders duidelijk in het centrum van de Duitse Orde. Hiermee sloot hij aan bij de ontwikkeling van de orde in het algemeen gedurende de vijftiende eeuw van een geestelijke orde naar hoofdzakelijk een adelscorporatie.¹⁸¹

De kroniek als geheel en de daden van Van Drongelen getuigen echter van een bestuurlijke visie die meer omvatte dan een herwaardering van de ridders ten nadele van de priesters. Zijn vrij autoritaire bewind was erop gericht de balije te restaureren en weer tot een eenheid te smeden. Dat bracht hem in aanvaring met de Friese commanderijen, die hun semi-autonome positie ten opzichte van het Utrechtse huis succesvol wisten te verdedig-

177 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12r-v.

178 Mol, *Friese huizen*, 123-126, 145-147; Stapel, *Utrecht chronicle*, 265-271.

179 Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 19-21, 99-297.

180 Idem, ' "Onder dese ridderen" ', 210.

181 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 179-180.

Afb. 8.2 Bladzijde uit de baliekroniek met de wapenen en omschrijvingen van het bestuur van de landcommandeurs Hendrik van Hackfort en Johan van Drongelen. Bron: ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12r.

den.¹⁸² Elders slaagde zijn programma wel. Dit bestond hoofdzakelijk uit twee delen. Ten eerste halveerde zoals gezegd in de tien jaren na 1469 het aantal traceerbare ridderbroeders in de balije. Ik stelde in het voorgaande dat deze ontwikkeling door economische problemen in gang werd gezet, maar deze ging over in de creatie van een exclusieve organisatie voor mannen van adellijke geboorte. Het toegenomen belang van representativiteit uitte zich in de bouwactiviteiten bij het Duitse Huis te Utrecht in 1475, die in de balijekroniek worden genoemd. Uit het bouwhistorische onderzoek van Bart Klück komt naar voren dat het hoogstwaarschijnlijk gaat om het commandeurshuis dat de conventsgebouwen verbond met de kloostermuur aan de Springweg (afbeelding 8.3).¹⁸³ Verder kwamen de broeders niet langer vooral uit Gelre en het Oversticht, maar uit Holland. Van Drongelens wortels lagen daar en reeds sinds de late veertiende eeuw was het graafschap een dominant herkomstgebied voor priesterbroeders in de balije. Zo transformeerde de landcommandeur het Duitse Huis in een instituut met een hoog verzorgingsniveau en maakte hij een einde aan de rivaliserende kampen die het convent voortijds hadden verscheurd door zich te omringen met een beperkt aantal gelijkgestemde broeders.¹⁸⁴

Daarnaast zette Johan van Drongelen zich wel degelijk in voor het religieuze leven van het convent. De balijekroniek vermeldt de aankoop van een gouden kruis, twee monstransen van respectievelijk het heilig sacrament en van Sint Joris, naast ongespecificeerde 'cleynoden in der kerken'.¹⁸⁵ Tevens onderhield hij het gebruik om op Witte Donderdag voeten van dertien armen te wassen.¹⁸⁶ Met het geld van zijn vaderlijk erfdeel kocht hij in 1474 ruim zeven morgen land in 't Goy, dat hij schonk aan de sacristie van het Duitse Huis.¹⁸⁷ Deze specifieke bestemming was bijzonder, omdat donaties altijd gericht waren geweest aan de commanderij als geheel. Blijkens het testament dat Johan van Drongelen in hetzelfde jaar opstelde, moesten uit de inkomsten van dit land een memorie voor hemzelf met op gezette tijden een bezoek aan zijn graf in de kapel worden bekostigd, naast verschillende renten voor broeders en maaltijden voor zowel de broeders als voor dertig armen die allen moesten bidden voor zijn ziel.¹⁸⁸ Met het aanschaffen van goederen voor de kapel en een memorieschenking waarbij nadrukkelijk de Utrechtse burgerij werd betrokken, versterkte de landcommandeur het priesterwezen in het hoofdhuis op een wijze die doet denken aan de bloeitijd van de spiritualiteit in het Duitse Huis tot en met het landcommanderschap van Herman van Keppel.

Samengenomen met het herstel van het riddermatig karakter van het convent en de nadruk op een glorieus verleden in de balijekroniek, kan dit beleid van Johan van Drongelen worden geduid als een restauratiestreven dat geënt was op de hoogtijdagen van ridders en priesters van het huis. Door het aantal ridderbroeders verder te reduceren en hen tot een exclusiever adellijk gezelschap te maken, toonde de ambitieuze landcommandeur zich naast restaurateur ook hervormer.

¹⁸² Mol, *Friese huizen*, 123-137, 145-147.

¹⁸³ B. Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, 32-40.

¹⁸⁴ Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 267-271; Idem, "Onder dese ridderen", 213.

¹⁸⁵ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12v.

¹⁸⁶ De Geer, *Archieven*, nr. 193.

¹⁸⁷ ARDOU, inv.nrs. 254, 1136.4; Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 266-267.

¹⁸⁸ ARDOU, inv.nr. 507.

Afb. 8.3 Reconstructie van het Duitse Huis te Utrecht aan het einde van de middeleeuwen. Rechts-onder het nieuwe pand dat door Johan van Drongelen aan het complex is toegevoegd. De reconstructie is gemaakt door Daan Claessen, Afdeling Erfgoed van de Gemeente Utrecht. Gedownload van: <https://www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/duitse-huis/> (laatst bezocht op 20-10-2021).

Dankzij dit weldoordachte beleid keerde de interne rust in de balije terug. Het herstel werd echter doorkruist door de Stichtse burgeroorlog van 1481-1483. Bram van den Hoven van Genderen omschrijft deze oorlog als 'de meest ingrijpende gebeurtenis voor het Nedersticht in de late middeleeuwen'.¹⁸⁹ De strijd werd gevoerd tussen uit Holland gevluchte Hoeken en hun aanhangers onder aanvoering van de Stichtse burggraaf Jan III van Montfoort ter ene zijde en bisschop David van Bourgondië met de zijnen ter andere zijde. Nadat het Nedersticht enkele jaren door bloedvergieten en plundertochten werd geteisterd, kwam hertog Maximiliaan, die vanwege zijn huwelijk met Maria van Bourgondië in 1477 de Bourgondische Nederlanden had geërfd, de bisschop met militaire overmacht te hulp. Na een belegering capituleerde de stad Utrecht op 3 september 1483.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 180.

¹⁹⁰ Ibidem, 180-181; S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse burgeroorlog. Rebelle en reactie in het vijftiende-eeuwse Utrecht* (Zutphen 1978).

De gevolgen van de strijd voor het Utrechtse platteland waren desastreus. Het duurde jaren eer de gevolgen van doodslag en brandstichting waren uitgewerkt. In 1482-1483 bestond 92% van de pachtinkomsten van het kapittel Oudmunster uit achterstallige betalingen. Van de reguliere pachten kwam dat jaar 87% niet binnen. De situatie verbeterde in de daaropvolgende jaren langzaam.¹⁹¹ Voor het Duitse Huis was de oorlog eveneens rampzalig. Volgens de baliiekroniek leden het huis en convent tussen 12.000 en 14.000 currente rijns gulden schade door het beleg van hertog Maximiliaan.¹⁹² Dit getal kan wegens het ontbreken van rekeningen uit de jaren 1480 niet gecontroleerd worden, maar zelfs als het een overdrijving is, geeft een vergelijking met de gewoonlijke jaarlijkse inkomsten en uitgaven in figuur 8.1 voldoende indruk van de catastrofale impact.¹⁹³ Mogelijk werd het verwoestende effect op de pachtgoederen van het Duitse Huis in het bedrag verrekend. Het pachtboek uit 1484 staat vol notities over achterstallige pachten en kortingen vanwege de oorlog. Een zekere Willem van Deyll kreeg alle hofsteden bij het oude Duitse Huis in pacht, omdat ze ‘vervallen lagen bijden oorloge’. De naastliggende hofsteden bij de Stegehoeve waren eveneens ‘bijden orloge verbrant’. Deze gingen als geheel naar Hendrik Willem die Bleycker.¹⁹⁴ Hoewel het om kleine percelen gaat, moet het belang van de vernietiging van deze hofsteden voor de inkomsten van het Duitse Huis niet worden onderschat. De hofsteden op een gunstige locatie direct buiten de stadsmuur waren gevormd na de verplaatsing van het Duitse Huis halverwege de veertiende eeuw. Op het hoogtepunt in de vroege vijftiende eeuw verpachtten de broeders er circa dertig stuks. Een doorsnee hofstede van een halve morgen bracht met circa drie oude schilden relatief veel geld op. Vervolgens daalde het aantal hofsteden door samenvoegingen geleidelijk, maar na de klap van 1481-1483 werd de locatie blijvend getransformeerd naar drie boomgaarden met elk één hofstede voor de pachter.¹⁹⁵

Het is gissen hoe het Duitse Huis zich zonder deze oorlog had ontwikkeld. Dat de hervormingen gericht op de versterking van het religieuze leven desondanks een gewenst effect sorteerden, blijkt onder andere uit de transacties van het Duitse Huis met Gerarda, een dochter van Matheüs uit de Utrechtse aristocratische familie Pott. In 1486 verkocht zij met haar echtgenoot Dirk Wouman twee morgen land op de Kovelswade ten zuidoosten van de stad aan de sacristie van het Duitse Huis.¹⁹⁶ Deze ontvangende partij was niet de enige overeenkomst met de landschenking van Johan van Drongelen in 1474. Gerarda vermaakte de kapel van het Duitse Huis in 1487 namelijk een legaat en uitte daarbij haar wens om daar begraven te worden.¹⁹⁷ Vergelijkbaar is de schenking op 6 juni 1492 door Willem van Lokhorst en zijn vrouw Margriet van een rente uit een huis en hofstede in

191 Van den Hoven van Genderen, ‘Oorlog en ellende’, 77-82.

192 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12v.

193 Dat er grote en langdurige schulden waren, blijkt bijvoorbeeld uit een verklaring van de landcommandeur uit 1495, waarin hij stelt dat hij rentmeester Adriaan Florisz van het Duitse Huis te Schoonhoven nog 200 schilden schuldig was vanwege het beleg van Utrecht: ARDOU, inv.nr. 431*.

194 ARDOU, inv.nr. 880.16.

195 ARDOU, inv.nr. 880.5-24.

196 ARDOU, inv.nr. 973; Uit de familie Pot/Pott zijn in de tweede helft van de vijftiende eeuw in Utrecht bijvoorbeeld onder anderen domkanunnik Anthonius en eerste kameraars van de stad Jacob en Peter te vinden: HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nrs. 1270, 4135; HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nr. 589.

197 ARDOU, inv.nr. 638.

Vreeland aan de sacristie van de kapel van het Duitse Huis tot zaligheid van hun zielen.¹⁹⁸

Ondertussen was Johan van Drongelen in 1491 te ziek geworden om de balije verder te kunnen leiden. De Tielse commandeur Gosen van Rossum, die tegelijkertijd schaffenaar te Utrecht was, werd zijn stadhouder. Deze ridderbroeder werd formeel de nieuwe landcommandeur toen Van Drongelen op 15 augustus 1492 overleed; hij werd in het koor van de kapel begraven.¹⁹⁹ Wellicht zijn er tijdens zijn landcommandeurschap meer schenkingen vanuit de Utrechtse aristocratie met een religieus motief geweest, die kunnen hebben bijgedragen aan een geestelijk en materieel herstel van het Duitse Huis. Dat de nadruk in de historiografie over de verdiensten van Johan van Drongelen ligt op de terugkeer van de rust in de balije en de versterking van het riddermatige karakter, zou kunnen liggen aan het even zo snelle verzwakken van het conventsleven en de religieuze band met de stedelijke samenleving na Van Drongelens dood als dat deze onder zijn leiding waren teruggekeerd.

GOEDEREN VOOR DE LANDCOMMANDEUR

In de balijekroniek is na de levensbeschrijving van Johan van Drongelen alvast gedeeltelijk het wapen van Gosen van Rossum ingekleurd. Het was duidelijk de bedoeling dat de reeks zou worden voortgezet, maar dat gebeurde niet. Gosen heeft zich niet laten inspireren door de lovende woorden van zijn voorganger in de balijekroniek over landcommandeur Johan van de Zande, wiens bestuur zeer geestelijk en conform de statuten van de orde zou zijn geweest, met de toevoeging dat hij de broeders in alle dingen was voorgegaan.²⁰⁰ Gosen bleef daarentegen als hoofd van de balije commandeur in Tiel.²⁰¹ Hij kan derhalve niet volledig hebben meegedraaid in het geestelijke ritme van het Utrechtse convent. Ook met de kuisheidgelofte nam hij het niet zo nauw. In 1499 verwierf hij als commandeur van Tiel een rente ten behoeve van zijn natuurlijke ofwel buitenechtelijke zoon Willem.²⁰² Gosens natuurlijke dochter Steven kreeg een hofstede met een stukje land in Zoelen (tussen Maurik en Tiel) toebedeeld.²⁰³ Dat onroerend goed had haar vader in 1487 als commandeur van Tiel gekocht.²⁰⁴ Hieruit kan niet worden met zekerheid worden afgeleid dat Gosen goederen voor zijn kinderen kocht met geld van de orde, maar het gebruik van zijn commandeurstitel bij de aankopen geeft te denken. Sowieso mocht hij volgens de statuten geen privébezit hebben, dus in theorie kon hij als privépersoon geen aankopen doen. Het is onwaarschijnlijk dat de kinderen werden verwekt voordat Gosen in de orde trad, omdat hij reeds in 1474 voorkomt als commandeur van Maasland.²⁰⁵ Zijn intrede zal minstens enkele jaren eerder hebben plaatsgevonden. Hoe het ook zij, het heeft er alle schijn van dat Gosen ordegoederen die hij had aangekocht behandelde als privébezit door deze aan

¹⁹⁸ ARDOU, inv.nr. 727*.

¹⁹⁹ Koopstra, 'Weest ritter', 34-35.

²⁰⁰ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v, 13r.

²⁰¹ ARDOU, inv.nrs. 2776, 2955, 2966, 2777, 2979.

²⁰² ARDOU, inv.nr. 3020.

²⁰³ ARDOU, inv.nr. 2967.

²⁰⁴ ARDOU, inv.nr. 2964.

²⁰⁵ ARDOU, inv.nr. 507.

familieleden te schenken. Onder leiding van Gosen van Rossum lijkt het kloosterlijk klimaat in de balije kortom al snel een bedenkelijk niveau te hebben bereikt.

Deze kwesties leidden niet tot een openlijk schandaal rondom de landcommandeur, of alle sporen hiervan zijn uitgewist. Niettemin trad Gosen van Rossum terug in 1496. Op 21 september van dat jaar benoemde de Duitsmeester de Middelburgse commandeur Steven van Zuylen van Nijeveld als stadhouder van de balije Utrecht.²⁰⁶ Een jaar later werd deze als landcommandeur aangesteld.²⁰⁷ Een ander motief voor deze bestuurswissel kan de hachelijke financiële situatie van de balije zijn geweest. Volgens een anoniem verslag waarin wordt teruggeblikt op de periode onder Steven van Zuylen van Nijeveld, gaf Gosen van Rossum het landcommandeurschap op vanwege zijn onvermogen om de balije economisch te laten herstellen van de oorlogsschade die zij onder Van Drongelen had geleden.²⁰⁸ In een andere rapportage waarin Van Zuylen van Nijeveld eigenhandig op zijn bestuur reflecteert, staat dat het huis bij zijn aantreden in een dermate armoedige toestand verkeerde dat hij van de balijer van het Catharijneconvent graan moest lenen om in de kost te kunnen voorzien. Rampspoed bleef de balije in de jaren daarna teisteren. In januari 1511 zou het Duitse Huis te Utrecht bijvoorbeeld vanwege naar Utrecht oprukkende oorlogstroepen van Floris van Egmond, die als Habsburgse stadhouder zijn macht in Gelre probeerde te vestigen, voor 3600 gulden schade hebben geleden door brand aan huizen en windmolens, lage pachtinkomsten, belastingen voor de betaling van ruiters en knechten, en een groot aantal dieren dat was weggenomen. Het beeld bij andere commanderijen was eveneens uiterst penibel.²⁰⁹

Met Steven van Zuylen van Nijeveld had de balije Utrecht een prominent persoon uit de Utrechtse ridderschap aan het hoofd staan. Het geslacht waaruit hij voortkwam had een Hoeksgezind profiel. Hendrik van Zuylen van Nijeveld had bijvoorbeeld de Hoeken aangevoerd bij de herovering van de stad Utrecht in 1483.²¹⁰ Steven zelf was ook militair en politiek actief. Zo gaf hij in 1499 leiding aan Utrechtse troepen in Rhenen en bemiddelde hij in 1510 namens de Staten van het Nedersticht in het conflict tussen bisschop Frederik van Baden en hertog Karel van Gelre. Daarbij had hij een interessante dubbelrol, want hij was zowel raad van de bisschop als raad van de hertog.²¹¹ Het Duitse Huis werd dus geleid door een landcommandeur die zich prominent roerde in de Utrechtse politiek.

In paragraaf 6.4 is gebleken dat het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in de eerste twee decennia van de zestiende eeuw, dus tijdens het landcommandeurschap van Steven van Zuylen van Nijeveld, na een lange periode van stagnatie weer is gegroeid. Deze groei kan heel precies inzichtelijk worden gemaakt. In 1505 kochten de broeders een rosmolen bij de Tolsteegpoort aan de stadsingel met het lapje grond van ruim 23 vierkante roeden.²¹² Dit was na de molen bij het oude Duitse Huis, de molen op de Rijn en de

206 De Geer, *Archieven*, nr. 415.

207 Ibidem, nr. 416.

208 Ibidem, nr. 417, 2^e gedeelte.

209 Ibidem, nr. 417, 1^e gedeelte.

210 H.P.H. Jansen, *Hoekse en kabeljauwse twisten* (Bussum 1966) 96.

211 C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen 1974) 101, 110, 140-141, 145, 158.

212 ARDOU, inv.nr. 961.

hoge windmolen op de singel, de vierde molen die de broeders in bezit hadden, waarvan de eerste rosmolen. De aankoop geeft blijk van enige kapitaalkracht die de broeders kennelijk weer hadden herwonnen na de deplorabele omstandigheden aan het einde van de vijftiende eeuw. De groei van het aantal morgens landbezit van de broeders werd evenwel niet geheel door aankoop bereikt, maar in de eerste plaats veroorzaakt door turfexploitatie en vervolgens cultivatie van land dat de orde reeds bezat in het Oostveen ten noordoosten van de stad Utrecht. Het stond in de vijftiende eeuw als 'ons veen' in de pachtboeken. Wel gespecificeerd werden hiernaast een perceel van veertien morgen en een erfelijk verpacht 'vierdeel veen'.²¹³ Anno 1493 heette het 'de bouwinge opt veen', nog altijd zonder nadere indicatie van de omvang.²¹⁴ In 1511 sloten de broeders een overeenkomst met Arend Jansz, die beloofde het veen verder uit te graven in ruil voor de levering van turf aan het Duitse Huis.²¹⁵ Door deze activiteit nam het aantal morgen gemeten landbezit te Oostveen sterk toe. In het pachtboek van 1522 komt, net als in de voorgaande pachtregisters, een bouwinge van ongeveer 45 morgen voor, naast het perceel van veertien morgen en de erfpacht, die nu ruim 25 morgen blijkt te zijn.²¹⁶ In het pachtboek van 1531, waarin de landmetingen werden genoteerd, blijkt de bouwinge 54 morgen te zijn geworden en zijn er twee percelen van respectievelijk elf en ruim anderhalve morgen bijgekomen.²¹⁷

Voor het overige draaide de goederenvererving in het eerste kwart van de zestiende eeuw om de landcommandeur. Om te beginnen schonk Stevens broer Gerrit met diens echtgenote Hildegont van Nijevelt in 1518 twintig dagmaten, ofwel circa vijftien morgen, land te Eembrugge aan het Duitse Huis.²¹⁸ Elf jaar eerder, op 10 juli 1507, verkocht Ernst van Royen de heerlijkheid van Westraven specifiek aan Steven van Zuylen van Nijevelt als landcommandeur.²¹⁹ Hierdoor kreeg het Duitse Huis een zeer kleine tijns: in het pachtboek van 1531 gaat het om in totaal 36 stuivers over achttien hoeven, dus twee stuivers per hoeve.²²⁰ Belangrijker was dat de landcommandeur, naast het gerecht van Hoog- en Laagraven dat reeds in 1366 was gekocht, het gerecht verwierf. Dit was niet enkel een machtsaccumulatie bovenop het uitgebreide landbezit ter plaatse. Het ging ook om prestige dat paste bij een vooraanstaand persoon in de Utrechtse ridderschap: de landcommandeur mocht zich voortaan de heer van heel Raven noemen. Deze vererving draaide om hem: Ernst van Royen verkocht het aan de 'eerweerdichen heren Steven van Zuylen van Nyevelt, lantcommenduir [...] ind sijnen nacomelinghen'. Met nakomelingen werden de opvolgers als landcommandeur bedoeld. De overige broeders of het Duitse Huis in het algemeen worden in de verkoopakte niet genoemd.

Dit aspect komt nadrukkelijker naar voren in de uitgaven voor representatieve huisvesting van de landcommandeur. Mogelijk speelde het al een rol toen hij en de broeders in 1500 een erf met bebouwing aan de Zilverstraat kochten. Dit perceel grensde aan de zuid-

213 ARDOU, inv.nr. 88o.4-16.

214 ARDOU, inv.nr. 88o.18.

215 ARDOU, inv.nr. 1008.2.

216 ARDOU, inv.nr. 88o.21.

217 ARDOU, inv.nr. 88o.24.

218 ARDOU, inv.nr. 1270*.

219 De Geer, *Archieven*, nr. 422.

220 ARDOU, inv.nr. 88.24.

zijde van het commanderijterrein.²²¹ Het blijkt niet of hier bouwplannen ter uitbreiding van het Duitse Huis aan ten grondslag lagen. Mogelijk was het simpelweg een investering in nabijgelegen vastgoed. Hetzelfde geldt voor het huis op de hoek van de Gortsteeg (tegenwoordig de Haverstraat) en de Springweg, tegenover het Duitse Huis, dat de landcommandeur en de broeders (ze worden telkens apart genoemd) in 1506 kochten.²²² De volgende vastgoedaankoop was evenwel duidelijk specifiek voor Van Zuylen van Nijvelt bedoeld. In 1518 sloot hij een twintigjarige huurovereenkomst met betrekking tot de Smeetoren met de oudermannen van de stad en het Smedengilde.²²³ Deze toren stond even ten zuiden van het Duitse Huis en maakte onderdeel uit van de westelijke stadswal. De landcommandeur vestigde zich met deze aankoop fysiek buiten het convent, maar bleef nog wel op loopafstand daar vandaan.

Achteraf gezien was dit een opstap naar de aankoop van het Huis ter Meer bij Maarssen in 1522. Omdat het een bisschoppelijk leengoed betrof, droegen de eigenares jonkvrouw Maria van Amerongen en haar grootvader Jan de Heuyter als haar voogd het huis op 11 juli 1522 voor het Utrechts leengerecht over aan de landcommandeur. Formeel gebeurde dat ten behoeve van de balije Utrecht.²²⁴ De landcommandeur liet de naam van het huis, toen hij dat in 1525 met de bijbehorende drie morgen grond in leen ontving van bisschop-elect Hendrik van Beieren, direct wijzigen in Huis Zuylenburg.²²⁵

Steven van Zuylen van Nijvelt plaatste zich hiermee nog verder buiten de leefgemeenschap van het Duitse Huis. Hoewel persoonlijk gewin als motief niet weggeschreven moet worden, waren er belangen van de landcommanderij gediend met deze ontwikkeling. Het hebben van een ridderhofstede werd in de vroege zestiende eeuw een steeds exclusievere voorwaarde om deel uit te maken van de ridderschap. In 1512 besloten de Staten van Utrecht en de bisschop-elect dat lieden uit de ridderschap die 'vesten ende huysen' met ophaalbrug hadden, werden vrijgesteld van een nieuwe belasting op huizen.²²⁶ Het Huis Zuylenburg voldeed aan deze voorwaarde. Van Zuylen van Nijvelt liet het gebouw in 1525-1526 versterken en verfraaien. Hij vestigde zich in de Sint Barbaratoren. Verder waren er onder meer een huiskapel en een ridderkamer.²²⁷ Door de landcommandeur in een dergelijke representatieve ridderhofstede te zetten, sloot het Duitse Huis aan bij de ontwikkeling van de Utrechtse ridderschap. Het illustreert de versterking van het riddermatige karakter van de landcommanderij, een ontwikkeling die reeds door Johan van Drongelen was ingezet.

Het riddermatige karakter van het Duitse Huis werd dus verder versterkt, maar de geestelijke taakstelling raakte niet geheel uit het zicht. In 1524 gaf elect Hendrik van Beieren toestemming om de Sint Pancratiuskerk van Maarssen bij de commanderij Utrecht

221 ARDOU, inv.nr. 926.

222 ARDOU, inv.nr. 920.

223 HUA, Smedengilde te Utrecht (toegang 712-7-1), inv.nr. 77.

224 De Geer, *Archieven*, nr. 427.

225 De Geer, *Archieven*, nr. 429.

226 R. van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. Olde Meierink e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 41-50, aldaar 41.

227 D. Koen, 'Ter Meer', in: B. Olde Meierink e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 306-309.

te laten incorporeren.²²⁸ Over de voorgeschiedenis van deze kerk is weinig bekend. In de elfde en twaalfde eeuw werden diverse kerken aan dezelfde heilige gewijd, zoals de kerk in de Hollandse plaatsen Sloten en Sassenheim. Het tufsteen en de Romaanse bouwstijl van de kerktoren te Maarssen wijzen op eenzelfde bouwtijd. Meta A. Schimmel suggereert dat het oorspronkelijk een kapel behorend bij het Huis ter Meer geweest kan zijn. Dat huis werd in dezelfde tijd gebouwd en het stond ten noorden van de kerk.²²⁹ Het kan ook een bisschoppelijke eigenkerk zijn geweest waar het huis bij werd gebouwd. De gelijktijdige verwerving van de ridderhofstede, drie morgen land en de kerk door het Duitse Huis in 1522-1525 ondersteunt in ieder geval de these dat huis en kerk bij elkaar hoorden. De omvangrijke aankoop van goederen te Maarssen was dus geen simpel machtsmisbruik van de landcommandeur voor persoonlijk gewin, maar het was een kans voor de landcommanderij om het duale riddermatige en priesterlijke karakter van de organisatie te profileren.

Dit effect was echter van zeer korte duur. Steven van Zuylen van Nijvelt werd op 9 maart 1527 door Gelderse soldaten op huis Zuylenburg vermoord nadat hij een soldaat die in zijn gracht had staan vissen zou hebben mishandeld.²³⁰ Deze gebeurtenis en de daaropvolgende verkiezing van Wouter van Amstel van Minden onder druk van elect-bisschop Hendrik van Beieren, alsook de goedereninventarisatie die deze landcommandeur startte, heb ik in paragraaf 6.2 reeds behandeld. Voor zover valt na te gaan heeft de landcommanderij verder geen pogingen gedaan het complex van de ridderhofstede en de kerk in Maarssen door te ontwikkelen. In 1546 verkocht de toenmalige landcommandeur Albert van Egmond van Merestein het huis aan Anthonis van Meerten van Essestein.²³¹ Bij die transactie ging waarschijnlijk ook de kerk mee, want in 1557 wordt Anthonis daarvan col-lator genoemd.²³²

Van blijvende aard was evenwel de transformatie van het Duitse Huis tot een exclusief instituut voor de regionale ridderschap, welke ontwikkeling in de tweede helft van de vijftiende eeuw op gang was gekomen en vooral onder de landcommandeurs Gosen van Rossum en Steven van Zuylen van Nijvelt gecontinueerd is. Net als in andere balijen in het Heilige Roomse Rijk, waren de bewoners van het Duitse Huis van broeders tot heren van de Duitse Orde geworden.²³³ Op de lange termijn had deze ontwikkeling vooral voor het Utrechtse huis een lokaal gevolg. Terwijl het Utrechtse Johannierterconvent, dat een exclusief priesterlijk signatuur had gehouden, geleidelijk ten onder ging door het verbod op de katholieke eredienst in 1580 en de overname door de Utrechtse Staten in 1602 van het recht om een balijer te kiezen, overleefde het Duitse Huis de Reformatie omdat het na de gedwongen afschaffing van het celibaat en de eveneens gedwongen protestantisering kon voortbestaan als gereformeerde adellijke organisatie.²³⁴

228 ARDOU, inv.nr. 485.

229 M.A. Schimmel, 'Nederlandse Hervormde kerk te Maarssen', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1970) 9-34, aldaar 9, 27.

230 ARDOU, inv.nrs. 261-264; C.W.P. Bloemendaal, 'Ter Meer, huis te Maarssen', *Historische Kring Maarssen* 3 (1976) 13-15.

231 HUA, Familie Zoudenbalch (toegang 56-1), inv.nr. 112.

232 HUA, Familie Zoudenbalch (toegang 56-1), inv.nr. 84.

233 U. Arnold, 'Europa und die Region: Widerstrebende Kräfte in der Entwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 8 (1995) 161-172, aldaar 167.

234 Mol, 'Trying to survive', 193-205.

Terugkijkend op de in dit hoofdstuk aan bod gekomen periode 1420-1536 is een ingrijpende transformatie van het Duitse Huis te Utrecht waarneembaar van een vooral door priesterbroeders gedragen bloeitijd naar een door ridderbroeders gedomineerde representatieve instelling voor de lagere adel. Dit was allerm minst een proces dat op basis van een vooropgezet plan ordentelijk werd doorgevoerd. Omstreeks 1420 kreeg de balije te maken met drastisch teruglopende pachtinkomsten, gevolgen van nederlagen van de Duitse Orde in Pruisen en het Utrechts Schisma (1423-1449). Landcommandeur Herman van Keppel slaagde er goeddeels in deze samenvallende crises het hoofd te bieden door vast te houden aan de idealen van de Moderne Devotie, hetgeen onder zijn voorgangers tot materiële voorspoed had geleid. In samenhang met het Utrechts Schisma groeide echter de verdeeldheid, die na Van Keppels dood uitmondde in een langdurige opvolgingsstrijd. De grootste weerstand tegen de bestuurders in de Utrechtse landcommanderij was afkomstig van ridderbroeders uit vooral Gelre. De onvrede in deze groep werd vergroot toen vanaf circa 1440 broeders uit Pruisen terugkeerden en geen plaats in een Utrechtse commanderij kregen. Verschillende aanvoerders van deze partij namen de macht in het Duitse Huis te Utrecht kortdurend over. Van goederenverwerving was in deze crisistijd vrijwel geen sprake. Uiteindelijk wist landcommandeur Johan van Drongelen (1469-1492) alle partijen in de balije achter zich te krijgen en een hervorming door te voeren die een versterking van zowel de biddende taak als het riddermatige profiel behelsde. De daaropvolgende landcommandeurs pakten enkel dat laatste aspect op. Vooral onder Steven van Zuylen van Nijvelt (1496-1527) werd het Duitse Huis hoofdzakelijk een organisatie met hoog verzorgingsniveau voor een beperkt aantal heren uit de regionale ridderschap. De goederenverwerving die destijds weer van de grond kwam, zoals een representatieve hofstede voor de landcommandeur, had meestal een versterking van dit profiel ten doel.